

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

FİSKAL SİYASƏTLƏ DEVALVASİYANIN QARŞILIQLI ƏLAQƏLƏRİNİN
MALİYYƏ-İQTİSADI NƏTİCƏLƏRİ: AZƏRBAYCAN NÜMUNƏSİ
mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İsmayılova Ziyafət Ehtibar qızı

BAKİ – 2019

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru

i.ü.f.d., dos. F.S.Əhmədov

“ ___ ” _____ 20__-ci il

FİSKAL SİYASƏTLƏ DEVALVASİYANIN QARŞILIQLI ƏLAQƏLƏRİNİN
MALİYYƏ-İQTİSADI NƏTİCƏLƏRİ: AZƏRBAYCAN NÜMUNƏSİ
mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: Menecment_ 060407

İxtisaslaşma: Menecment (sahələr üzrə)

Qrup: 232

Magistrant
Ziyafət İsmayılova Ehtibar qızı

_____ **imza**

Elmi rəhbər:
i.e.d., prof. Hacızadə Elşən Mahmud oğlu

_____ **imza**

Proqram rəhbəri
i.ü.f.d., b/m Şamxalova Samirə Oqtay qızı

_____ **imza**

Kafedra müdiri
i.e.d., prof Kəlbiyev Yaşar Atakişi oğlu

_____ **imza**

BAKI – 2019

Elm andı

Mən, İsmayılova Ziyafət Ehtibar qızı and içirəm ki, “Fiskal siyasətlə devalvasiyanın qarşılıqlı əlaqələrinin maliyyə iqtisadi nəticələri: Azərbaycan nümunəsi” mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normalarına və istinad qaydalarına tam riayət etməklə və istifadə etdiyim bütün mənbələri ədəbiyyat siyahısında əks etdirməklə yazmışam.

FINANCIAL ECONOMIC RESULTS OF FISK POLICY CONTACTS DEVALVASIA: AZERBAIJAN EXPERIENCE

SUMMARY

The relevance of research: Fiscal policy is the regulation of spending (government spending) and tax rates to influence the government's economy.

Purpose and tasks of the research: The purpose of the research is to study the financial and economic consequences of the fiscal policy of devaluation on the example of Azerbaijan.

Used research methods: During the study, observation and analysis methods were used.

Research information base: The research database includes resources from the economy and finance, books, library materials, and internet resources

Research restrictions: Scientific and practical significance of results. For the first time, research on the current subject is a material that can be used in the future for students studying in this field.

Structure and volume of dissertation work. The dissertation consists of the introduction, three chapters, a list of results and literature. The volume is 88 pages

Research results: Scientific-practical results obtained as a result of the research are grouped as follows:

- A general study of the budgetary-tax policy, studying relevant legislative acts in the field of fiscal policy;

- It is possible to manage devaluation processes that can occur in the future through the proper fiscal policy;

- There are negative effects of devaluation in the country as well as positive effects.

Scientific practical significance of the results: Scientific and practical significance of results. For the first time, research on the current subject is a material that can be used for future students in this field.

Key words: Fisk policy, budget-tax policy, devaluation, national currency

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

ABŞ:	Amerika Birləşmiş Ştatları
ÜDM:	Ümumi Daxili Məhsul
ÜMM:	Ümumi Milli Məhsul
ƏDV:	Əlavə Dəyər Vergisi

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	7
I FƏSİL. FİSKAL SİYASƏTİN VƏ DEVALVASIYANIN TƏDQIQININ NƏZƏRİ-METODOLOJİ ƏSASLARI	11
1.1. Büdcə-vergi siyasətinin iqtisadi-nəzəri aspektləri	11
1.2. Fiskal siyasətin həyata keçirilməsinin prinsip, mexanizmləri və iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsində onun rolu	20
1.3. Devalvasiyanın mahiyyəti, səbəbləri və növləri	28
II FƏSİL. AZƏRBAYCANDA MÖVCUD FİSKAL VƏZİYYƏTİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ	35
2.1. Dövlət büdcəsinin gəlir və xərclərinin iqtisadi inkişafa təsirinin təhlili	35
2.2. Devalvasiyanın iqtisadi artıma təsirinin təhlili	46
III FƏSİL. AZƏRBAYCANDA FİSKAL SİYASƏTİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ	54
3.1. Fiskal siyasət və devalvasiya proseslərinin tənzimlənməsində beynəlxalq təcrübə	54
3.2. Milli valyuta məzənnəsinin tənzimlənməsi istiqamətləri	60
3.3. Azərbaycanda büdcə-vergi siyasətinin inkişafı: perspektiv təhlil və təkmilləşdirilmənin istiqamətləri	67
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR	75
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI	78
Əlavələr	81
Cədvəllərin siyahısı	87
Şəkillərin siyahısı	87
Qrafiklərin siyahısı	87

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: Fiskal siyasəti hökumətin iqtisadiyyatına təsir etmək üçün xərclərin (ölkə xərclərinin) və vergi dərəcələrinin tənzimlənməsidir.

Bildiyiniz kimi, istənilən dövlət büdcəsinin əhəmiyyətli hissəsi hesabına formalaşır. Təbii ehtiyatların zəngin olan, iqtisadi sistemi əsasən yalnız bir təbii sərvətlərdən - neftdən asılı olan ölkələr də neft qiymətlərindən asılıdır.

Neftin dəyərinin aşağı düşməsi və dövlətə gələn neft gəlirlərinin azalması maliyyənin də planlaşdırıldığı kimi dolmamasına səbəb yaradır. Büdcə xərclərini yeni yaranmış durmuma uyğunlaşdırmadıqda büdcə kəsrinin əmələ gəlmə təhlükəsi meydana çıxır.

Büdcə kəsiri qarşısını almaq üçün hökumətlər iki yol görməyi planlaşdırır: gəlirləri artırır və xərcləri azaldır. Sadəcə, bu, bir fiskal siyasətdir.

Əvvəlcə gəlirləri artırmaq üçün vergi siyasəti, vergi dərəcələrində dəyişikliklər, həmçinin vergi yığımının formal və qeyri-rəsmi dəyişiklikləri nəzərdən keçirilir.

Büdcədən xərclərin azaldılmasına gəldikdə, hökumət hansı xərclərin minimuma endirildiyini müstəqil şəkildə müəyyənləşdirir.

Fərqli ölkələrdə bu, böyük infrastrukturu və ictimai sərmayə tərəfindən maliyyələşdirilən və ya sosial xərclər, əmək haqqının artırılması və digər vasitələrin azaldılması yolu ilə digər layihələrin təxirə salınması yolu ilə əldə edilir.

Azərbaycan Mərkəzi Bankı manatın dəyərini devalvasiya edib, onu azaldılmış resursların və xarici şoklar artdığı kontekstdə dəyişkən məzənnə rejimində saxladı.

Devalvasiya rəqabətliliyi artırmağa yardım etdi. Bununla da Mərkəzi Bank valyuta məzənnəsinin çevikliyi artırıldı, ölkədən çıxan kapital axınlarına mane olmaq üçün işlər gördü və bəzi bankları birləşdirməyə və ləğv etməyə başladı.

Eyni zamanda, dövlət fiskal siyasəti azalmağa olan neft gəlirləri vəziyyətinə uyğunlaşdırmağa başladı. Gəliri yaratma istiqamətində bir sıra fiskal tədbirlərin tətbiqi edilməsi ilə bərabər, keçmiş zamanda neft qiymətinin kəskin şəkildə artması ilə həcmi sürətlə genişlənən dövlət investisiya sərmayəsi daralmağa başladı. Həm də, aztəminatlı əhalini müdafiə etmək məqsədilə yaşa görə təqaüd və ünvanlı sosial

yardımın həcmi artırıldı. Sonda, işgüzar mühiti yaxşılaşdırmaq məqsədilə bəzi prioritet struktur dəyişikliyi islahatları elan olundu.

Son zamanlarda dünya və regionda gedən mürəkkəb geosiyasi, iqtisadi proseslər, neftin qiymətinin kəskin enməsi, əsas ticarət etdiyimiz ölkələrin milli valyutalarının kəskin devalvasiyası və başqa amillər Azərbaycanın iqtisadiyyatına mənfi təsir etmiş, manata təzyiqlər artmış, iki dəfə devalvasiya həyata keçirilmiş və üzən məzənnə sisteminə keçid elan olunmuşdur. Hazırki dövrdə ölkə yeni iqtisadi şəraitə öyrəşmə və iqtisadiyyatın strukturunun təzədən balanslaşdırılması prosesini davam etdirməkdədir. Bu mənada tədqiqat işinin mövzusu fiskal siyasətlə devalvasiya arasındakı əlaqələri göstərmək baxımından aktuallıq kəsb edir.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi: Ümumiyyətlə, Azərbaycan Respublikasında fiskal siyasətlə devalvasiyanın qarşılıqlı əlaqələrini araşdıran mövzu hələ ki işlənməmişdir. Tədqiqat işinin mövzusu son dövrlər üçün aktual olan problemlərə həsr olunmuşdur. Lakin ayrı-ayrı tədqiqat işlərində fiskal siyasətin tədqiq olunmasına rast gəlmək olar. Bu sahədə tədqiqat aparən mütəxəssislərdən İ.R. Aslanov, Ə.Ə.Ələkbərov, Ş. Ş. Bədəlov, R. B. Məhərrəmov, F. Ə. Qurbanov, N. Novruov, E.İbrahimovun adlarını çəkmək olar.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Tədqiqatın məqsədi Azərbaycan nümunəsində fiskal siyasətlə devalvasiyanın qarşılıqlı əlaqələrinin maliyyə iqtisadi nəticələrini tədqiq etməkdir. Tədqiqat işinin məqsədindən irəli gələn vəzifələr isə aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Büdcə-vergi siyasətinin iqtisadi-nəzəri aspektlərinin araşdırılması;
2. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsində fiskal siyasətin rolu və əhəmiyyətinin tədqiqi;
3. Fiskal siyasətin həyata keçirilməsinin prinsip və mexanizmlərinin təhlili;
4. Milli valyuta məzənnəsinin dəyişməsinə təsir edən amillər və onların tənzimlənməsi metodlarının analizi;
5. Devalvasiyanın mahiyyəti, səbəbləri və növlərinin araşdırılması;
6. Devalvasiya riski və milli valyutanın stabilləşdirilməsi prosesində devalvasiyanın tətbiqini şərtləndirən cəhətlərin analizi;

7. Azərbaycanda həyata keçirilən dövlət maliyyə tənzimləməsinin mahiyyətinin açıqlanması;

8. Ölkədə aparılan devalvasiyaların maliyyə iqtisadi nəticələrinin təhlili;

9. Azərbaycanda büdcə-vergi siyasətinin inkişafı: perspektiv təhlil və təkmilləşdirilmənin istiqamətlərinin göstərilməsi.

Tədqiqatın obyektı və predmeti: Tədqiqat işinin obyektı Azərbaycan Respublikasının büdcə-vergi sistemidir. Tədqiqat işinin predmeti isə Azərbaycan nümunəsində fiskal siyasətlə devalvasiyanın qarşılıqlı əlaqələrinin maliyyə iqtisadi nəticələrini tədqiq etməkdir.

Tədqiqat metodları: Tədqiqat zamanı müşahidə, təhlil metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazasını iqtisadiyyat və maliyyə sahəsinə aid vəsaitlər, kitablar, kitabxana materialları və internet resursları təşkil edir.

Tədqiqat nəticəsində əldə edilən elmi-praktiki nəticələr aşağıdakı kimi qruplaşdırıla bilər:

- Büdcə-vergi siyasətinin ümumi şəkildə tədqiqi, büdcə-vergi siyasəti sahəsində müvafiq qanunverici aktların öyrənilməsi;

- Düzgün aparılan fiskal siyasət vasitəsilə gələcəkdə baş verə biləcək devalvasiya proseslərini idarə etmək olar;

- Devalvasiyanın ölkə üçün mənfi təsirləri olduğu kimi, eyni zamanda müsbət təsirləri də vardır və s.

Nəticələrin elmi və praktiki əhəmiyyəti: Mövcud mövzu üzrə tədqiqat işinin ilk dəfə aparılması bu sahədə təhsil alan tələbələr üçün gələcəkdə istifadə edilə biləcəkləri material kimi əhəmiyyət daşıyır.

Dissertasiya işinin strukturu və həcmi: Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və ədəbiyyat siyahısından təşkil olunmuşdur. Həcmi 88 səhifə təşkil edir.

Dissertasiya işinin I fəslində nəzər yetirilən məsələlər.

I Fəsilə fiskal siyasətin və devalvasiyanın tədqiqinin nəzəri-metodoloji əsasları təhlil edilir.

Dissertasiya işinin II fəslində baxılan məsələlər.

II Fəsil Azərbaycanda mövcud fiskal vəziyyətin və devalvasiyanın təsirlərinin qiymətləndirilməsi araşdırılır.

Dissertasiya işinin III fəslində nəzər salınan məsələlər.

III Fəsil Azərbaycanda fiskal siyasətin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri perspektivlərinə baxılır.

Sonda araşdırmanın nəticələri ümumiləşdirilmiş, ümumi nəticələr formalaşdırılmış, gələcək inkişaf istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir.

I FƏSİL. FİSKAL SİYASƏTİN VƏ DEVALVASİYANIN TƏDQIQININ NƏZƏRİ-METODOLOJİ ƏSASLARI

1.1. Büdcə-vergi siyasətinin iqtisadi-nəzəri aspektləri

Dövlətin iqtisadiyyat proseslərinə təsir göstərdiyinə və dövlət iqtisadi siyasətinin həyata keçirilməsinə dair metod və vasitələrdən asılı olaraq, onun müxtəlif növləri fərqlənir. Lakin iqtisadi siyasətin yeganə, ümumi qəbul edilmiş təsnifatı yoxdur. Fiskal (büdcə-vergi siyasəti), pul və xarici iqtisadi siyasətlərini vahid bir şəkildə ayırmaq əsas hesab olunur.

“Fiskal” sözü latın sözü olub, mənası “zənbil” deməkdir. Qədim Roma ölkəsində xüsusi toplayıcılar bazar ərazisində böyük zənbillə dolaşır və tacirlərin satdığı əmtəələrin müəyyən hissəsini buraya toplayırdılar. Bu, qədim dövrdə ticarət etmə hüququ üzrə özünəməxsus bac (yığım) idi. Fiskal funksiyanın köməyiylə vergilər dövlət maliyyə resurslarını formalaşdırır və dövlətin fəaliyyəti üçün maddi baza yaradılır. Bu funksiyanın reallaşdırılmasının əsas vəzifəsi büdcənin gəlir bazasını təmin etmək və mümkün qədər dövlət xəzinəsinə daha çox vəsait cəlb etməkdən ibarətdir. (Ataşov B., Novruzov N., İbrahimov E., 2014: 239)

Büdcə-vergi siyasəti - dövlət büdcəsinin idarə edilməsi yolu ilə iqtisadi dövriyyələri düzəltməyə və ölkənin iqtisadi artımını təmin etməyə yönəlmiş hökumət ölçüləridir.

Büdcə-vergi siyasətinin reallaşdırılması üçün əsas vasitələr vergi və büdcə tənzimləyiciləridir. Əsas vergi tənzimləyiciləri aşağıdakılardır: (Камарев В.Д., 2008: 52)

- vergi dərəcələri;
- vergi imtiyazları, kreditlər, tətillər;
- vergitutma obyektləri, ödəniş predmetləri;
- vergilərin mənbələri;
- sanksiyalar;
- həddindən artıq amortizasiya siyasəti.

Büdcə tənzimləyicilərində aşağıdakılar nəzərə alınır: (Камарев В.Д., 2008: 53)

- ictimai sərmayə;

- mal və xidmətlərin dövlət satınalmaları;
- dövlət köçürmələri;
- dövlət tərəfindən vəsaitlərin mərkəzləşdirilməsi səviyyəsi;
- respublika və yerli büdcələr arasındakı nisbət;
- büdcə kəsiri;
- dövlət büdcəsi ilə büdcədənənar fondlar arasındakı nisbət,
- gəlir və xərclərin maddələri üzrə büdcə təsnifatı;
- sosial proqramlar;
- ictimai işlər.

Bundan başqa vətəndaşların gəlirlərinin bərabərləşdirilməsini təmin etmək, subsidiyalar və investisiyalar ilə sosial əhəmiyyətli sənayelərin təmin edilməsi, kiçik biznesin stimullaşdırılması, xalis ixracın stimullaşdırılması, iqtisadiyyatın sabitləşməsi, daxili bazarda idxal imkanlarının məhdudlaşdırılması və s. dövlət büdcə-vergi siyasətinin məqsədlərinin əsasını təşkil edir.

Makroiqtisadiyyatda büdcə-vergi siyasətinin müəyyən bir formulasiyası yoxdur, onun bir çox tərifi mövcuddur:

- büdcə-vergi siyasəti vergi sistemi vasitəsi ilə dövlət büdcəsinin formalaşdırılması və dövlət büdcəsinin vəsaitlərinin məqsədlərə nail olmaq üçün manipulyasiya rolunu oynayır. Bunlara (istehsal artımı, məşğulluq, inflyasiyanın azaldılması) daxildir. (Глазьев С., 2009: 21)

- dövlət büdcə-vergi siyasəti dövlət xərcləri və vergilər vasitəsilə iqtisadiyyatın tənzimlənməsi sistemidir. Bu da, vergilərin və dövlət xərclərinin manipulyasiyasına daxildir.

- büdcə-vergi siyasəti dövlətin gəlir və xərclərini tənzimləmək üçün dövlətin maliyyəsinin bir hissəsidir. (Vəliyev Z., 2010: 38)

- büdcə-vergi siyasəti hökumətin xərcləri, vergitutma və dövlət büdcəsinin dəyişdirilməsinə yönəldilmiş ölçülərə aiddir. Bu, bütövlükdə məşğulluğun təmin edilməsinə, ödəmə balansının və iqtisadi artımın qeyri-inflyasiyalı ÜDM istehsalı ilə bağlıdır. (Бункина М.К., Семенов В.А., 2007:27)

Yuxarıda sadalanan bəzi təriflər, bir sıra fərqlərə baxmayaraq, büdcə-vergi siyasətinin mahiyyətini əks etdirir. Bu anlayışlardan məlum olur ki, büdcə-vergi siyasəti məqsədlərə nail olmaq yolu ilə iqtisadiyyatı sabitləşdirməyə yönəlmiş dövlət xərclərinin, vergitutmanın və dövlət büdcəsinin tənzimlənməsi üçün bir sıra hökumət məqsədlərinin ölçülərini təşkil edir.

İlkin İslam iqtisadiyyatında əsas cəhət ölkə xəzinəsinin büdcə sisteminin idarəedilməsi ilə əlaqəli olmuşdur. Tədqiqatlardan aydın olur ki, erkən müsəlman dövlətlərin üzrə optimal fiskal siyasət həyata keçirilmiş, dayanaqlı maliyyə və uçot sistemi yaradılıbdır. Müsəlman mühasibatlığı ilə vergi sisteminin mükəmməliyini xarakterizə etməklə A.Mes yazır ki, “Burada hər bir uçot elementini məxsusi terminoloji isimlərlə xarakterizə edən təsisatlar qurulmuşdur. Vergi hesabatları /abaraç/, mənfəət və xərc jurnalları /rusnamac/, kassa kitabı /taric/, hesabatlar /arida/ və başqaları mövcud idi”. Qeyd edilənlərdən aydın görünür ki, müsəlman şərqində xəzinədarlığın idarə olunmasında müasir mühasibatlıqda ən ümdə aksesuarlarının: vergi hesabatları, mənfəət və xərc jurnalları, xüsusi şəkildə kassa-xəzinə kitabının olması ikili yazılış sisteminin gerçək görüntüsü ilə mövcudluğuna əsaslar yaradır. (Hacızadə E.M., 2006: 161)

Büdcə-vergi siyasətinin əsas vasitələrindən biri dövlət büdcəsinin xərcləri və gəlirlərinə: 1) dövlət satınalmaları; 2) vergilər; 3) köçürmələr daxildir.

Dövlət satınalmaları dövlət tərəfindən öz istehlakının (avadanlıqların, silahların alınması) ehtiyacları və dövlət büdcəsi hesabına ictimai istehlak və sifarişlərin (məsələn, dövlət və narkotik vasitələrin satın alınması) təmin edilməsi üçün həyata keçirilmiş satış metodudur. Şəxsi xərclər kimi dövlət satışları ümumi xərcləri artırır. Hökumətin satışlarına əlavə olaraq dövlət xərclərinin başqa növü - transfer ödənişi də mövcuddur.

Transfer ödənişləri büdcə vəsaitlərinin yenidən bölüşdürülməsi üçün sxemlərdən biridir: dövlət büdcəsindən əhaliyə və özəl sahibkara ödənişlər, büdcədən daha çox ehtiyacı olan vətəndaşların xeyrinə vəsaitlərin yenidən bölüşdürülməsi qaydasını həyata keçirir. Transfer ödənişlərin üç ümumi forması vardır: fərdi sahibkarlar üçün subsidiyalar, dövlət borcu üzrə faiz ödənişləri, dövlət ehtiyacları

üçün dövlət ödənişləri (pensiyalar, müavinətlər və s.). Onlar ÜDM-a daxil edilmir, lakin onlar fərdi və birdəfəlik gəlirə daxil edilərək hesablanır. Xüsusi istehlak həcmi milli gəlirə deyil, birdəfəlik gəlirdən asılıdır. Köçürmə ödənişləri istehlakçı tələbatını dolayı təsir edir, tək gəlirli məişət gəlirini artırır. Ümumi xərclərə mənfi təsir vasitəsi isə - vergidir.

Vergi - dövlətin maliyyə fəaliyyətinin təmin edilməsi məqsədi ilə təşkilat və fərdlərdən müxtəlif səviyyələrdə dövlət orqanlarının icbari, fərdi olaraq aldığı ödənişdir. Hər hansı bir vergi birdəfəlik gəlirin azalması mənasında işlənir. Birdəfəlik gəlirin azalması yalnız istehlak xərclərində deyil, qənaətin də azalmağına gətirib çıxarır.

Bu vasitələrin istifadəsinin effektivlik meyarları aşağıdakılardır alınır: (Смирнова О., 2012: 107)

1. Büdcə kəsiri və dövlət borcunun artma dərəcəsi;
2. Büdcə kəsirinin monetizasiya ilə əhatə edilməsi;
3. Vergi inzibatçılığının inkişaf səviyyəsi;
4. Dövlət büdcəsi öhdəliklərinin yerinə yetirilmə səviyyəsi;
5. Dövlət borcunu əhatə edən maliyyə vəsaitlərinin miqdarı.

Bundan başqa, qeyd etmək gərəkdir ki, meyarlar tətbiq olunan siyasətin nəticələrinə: iqtisadi artımın olub-olmaması, inflyasiyaya məğlub olub-olmaması, məşğulluq problemi həll olunub olub-olmaması daxildir. Ölkəmiz üçün xüsusi göstərici dövlət işçilərinə, pensiyalara, sosial müavinətlərə, dövlət sifarişlərinin ödənilməsinə görə gecikmiş borcların məbləği ola bilər. (Иохин В.Я., 2008: 11)

Büdcə-vergi siyasəti iqtisadiyyatın maliyyə tənzimlənməsinin bir yolu kimi güclü mübarizə - vergi və dövlət xərcləri ilə gerçəkləşdirilir. Bu cəhətdən, büdcə-vergi siyasətinin iki növü həyata keçirilir: diskresion və daxili (avtomatik) stabilizatorlar. (Глазьев С., 2009: 25)

Vergilər və hökumət xərcləri, büdcə-vergi siyasətinin əsas vasitələrindəndir.

Diskresion büdcə-vergi siyasəti vergi, dövlət xərcləri və dövlət büdcəsinin balansının şüurlu manipulyasiya yolu ilə bazar fiyaskasını təsirsiz hala gətirmək üçün Keynesyenlər tərəfindən baxılır. Belə bir dövlət siyasətinin məqsədi ÜDM-nin

həcmi potensial səviyyəyə yaxınlaşdırmaq və bununla da milli iqtisadiyyatın sabitləşməsinə təmin etməkdir. (Камаев В.Д., 2008: 192) Diskresion siyasət iqtisadiyyatın əks-dövr tənzimlənməsini əks etdirir. Tənzimlənmənin əsas məqsədi sabit, balanslı, vahid şəkildə yayılmış dalğa dövrü ilə ayaqlaşmaqdır. Silsilənin düzəldilməsi tənəzzül zamanı aparılan genişlənmə siyasəti, iqtisadi böhran və bərpa mərhələsində həyata keçirilən məhdudlaşdırma siyasəti, iqtisadi artım səbəbindən baş verir.

Məqsəddən asılı olaraq, stimullaşdırıcı və ya məhdudlaşdırıcı bir büdcə-vergi siyasəti var.

İqtisadi böhran dövründə hökumət xərclərini artırmaq, vergiləri azaltmaq və ya hər ikisini birləşdirmək lazımdır, yəni genişləndirilmiş və stimullaşdırıcı siyasət aparmaq lazımdır. Bu siyasət qısa müddətli iqtisadi dövrü yumşaldır. Uzunmüddətli olaraq vergi kəsintiləri iqtisadi artımın stimullaşdırılmasına gətirib çıxara bilər (iqtisadiyyatın ÜDM-in artımına və işsizliyin azalmasına səbəb yaradır). 1980-ci illər inkişaf etmiş ölkələrdə, vergi islahatları nəticəsində, korporativ gəlir vergisi və gəlir vergisi dərəcələrinin aşağı salınması iqtisadi artıma gətirib çıxardı. Lakin bu cür siyasət növbəti nəticələrə: büdcə kəsiri artımına, dövlət borcunun artmasına və inflyasiyanın sürətlənməsinə gətirib çıxardı.

Dünya ölkələrinin bəzilərində sosial-iqtisadi vəziyyət həm də bir sıra fiskal parametrlər üzrə reytingləşdirilir. Bu hər hansı bir ölkənin borcunu özündə əks etdirən Xarici borcların reytingidir. Bu reytingdə Dövlət Borcu Reytingi sıralamada ön sıradadır. Dövlət Borcu Reytingi (State Debt Rating) ölkə borcunun ÜDM-dəki payını nümayiş etdirən reyting göstəricisidir. Dövlətin borcu büdcə çatışmazlığını bağlamaq üçün dövlətin maliyyə əvəzləmələrinin nəticəsi kimi büdcə profisiti çıxılaraq ötən illərin kəsrlərinin qiymətlərinin məcmusuna bərabərdir. Dövlət borcunun göstərici ölkənin maliyyə müstəqilliyini nümayiş etdirir. Eyni zamanda fiskal parametrlərin göstəricisinə görə hər bir dövlətin Qızıl-Valyuta Ehtiyatları reytingi də aparılır. Qızıl-Valyuta Ehtiyatları (Foreign Exchange Reserve) maliyyə-kredit məsələlərinin tənzimlənməsini həyata keçirən dövlətin orqanlarının nəzarətində olan və istənilən an tədiyə balansının çatışmazlıqlarını maliyyələşdirmək, valyuta

bazarlarına təsir etmək, milli valyuta kursuna təsir etmək və digər belə məqsədlərə xidmət etmək üçün istifadə edilən xarici valyuta və qızıl kimi kənar yüksək likvidikli aktivlərdir. Qızıl-Valyuta Ehtiyatları qızıl külçələri və sikkələrdə, xarici valyuta ilə xarici banklardakı hesablar və xarici banknot və sikkələrdə mərkəzi banklara və xəzinədarlığa aid yüksək likvidikli aktivlərdən ibarətdir. (Hacızadə E.M., 2018: 481)

Dövlətlərin vergitutma baxımından da reytingi müəyyənləşdirilir. Bu müəyyənləşdirilmədə ən etibarlı mənbələrdən biri DB (Doing Business) tərəfindən hər il nəşr olunan “Biznes Etmək Hesabatı” (Doing Business Report) çərçivəsində tərtib edilən Vergitutma Reytingidir (Ranking Of Paying Taxes). Bu hesabatda Vergitutma Reytingi aşağıdakı əsas üç göstərici əsasında təyin edilir:

1) bir il ərzində vergiyə ödəmələrin sayı (Payments, number per year): Orta hesabla ölkədə orta səviyyəli bir şirkətin bir ildə vergiyə ödəmələrin sayını göstərir;

2) bir ildə vergiyə ödəmələrə sərf edilən saatlar (time, hours per year): Orta hesabla ölkədə orta səviyyəli bir şirkətin bir ildə vergiyə ödəmələrə sərf etdiyi saatları göstərir;

3) məcmu (ümumi) vergi dərəcəsi (total tax rate, % of profit): orta hesabla ölkədə orta səviyyəli bir şirkətin sosial müdafiə ayırmaları da daxil edilməklə, ödənilən bütün vergilərin gəlirindəki payını ifadə edir. (Hacızadə E.M., Bağırzadə E.R., 2011: 111)

İnflyasiyanı azaltmaq üçün büdcə-vergi siyasətinin - məhdudlaşdırma siyasətini tətbiq edirlər. Bu siyasətin əsas məqsədi-dövlət xərclərini azaltmaq, vergiləri artırmaq və ya bu və digər tədbirlərin birləşməsini təmin etməkdir. Qısamüddətli perspektivdə, məhdudlaşdırma siyasəti şişirdilmiş məcmu tələbin azalmasına kömək edir və bununla da tələbatın azalması və dövlət borcunun həcmi azaltmağa kömək edir. Uzunmüddətli perspektiv isə, istehsalın azalması və işsizliyin artmasına səbəb ola bilər.

Fiskal siyasətin fərdi növü və onun avtomatik çeşidi arasındakı keyfiyyət fərqi, ilk halda dövlət ümumi tələbi (yəni, dəqiq tənzimləmə siyasəti) şüurlu şəkildə tənzimləmək üçün bir sıra tədbirlərə diqqət yetirirsə, ikincidə tələbə təsir maliyyə

sisteminə daxil olan stabilizatorlar mexanizmlərinə əsaslanaraq ciddi qaydalar tətbiq edilir. (Смирнова О., 2012)

Avtomatik olan stabilizatorlar, hökumət prezidentinin göstərişi olmadan belə hərəkət edə bilirlər. Onlar infilyasiya vaxtı azalmanın qarşısını aldıkları üçün onlara stabilizator(tənzimləyici)deyilir.Stabilizator dövlət xərclərinin artımı stimullaşdırmaq və vergiləri azaldılmaq üçün, və hər iki tənəzzül dövründə fəaliyyət göstərir. Artım zamanı şəxsi gəlir və qiymətlər artan zaman tənzimləticilər əks istiqamətdə çalışaraq dövlər məxrəclərini azaldıb,əksinə isə vergiləri artırır. Daxili stabilizatorlar aşağıdakılardan ibarətdir: 1) vergi sistemi; 2) dövlət köçürmələri üzrə ödənişlər sistemi; 3) dövlət bazar sistemi.

Vergi sistemindəki əsas vasitələr gəlir vergisi və ƏDV-dir.

Gəlir vergisi aşağıdakı kimi təsvir olunur: işgüzar fəaliyyət səviyyəsinin azaldılması zamanı (Y) azalır və vergi funksiyası aşağıdakılardan ibarətdir: $T = tY$ (T - vergi gəlirlərinin məbləği, t- vergi dərəcəsi, Y- isə ümumi gəlir-dir) vergi gəlirlərinin məbləği azaldıqda və iqtisadiyyat olduqca çox olduqda, faktiki olaraq vergi gəlirləri artır. Qeyd etməliyik ki, vergi dərəcəsi dəyişməz qalır. Bununla birlikdə, vergilər iqtisadiyyatı, xərclərin axınını və nəticə gəlirlərini azaldır. Aydınır ki, mütərəqqi mənfəət vergisi iqtisadiyyata ən güclü stabilləşdirici təsir göstərir.

Əlavə dəyər vergisi (ƏDV) daxili sabitliyi təmin edir. Bir tənəzzül zamanı satışlar azalır və ƏDV dolayı vergi olduğundan, malların qiymətinin bir hissəsi,dolayı olaraq vergilərdən əldə edilən vergi gəlirləri (iqtisadiyyatdan istifadələr) azalır. Ümumiyyətlə, gəlirlərin artdığıda, dolayı olaraq vergilərdən gəlirlər artır. İqtisadiyyat avtomatik olaraq sabitləşir.

Dövlət transfer ödənişlər sistemi (işsizlik mükafatları sistemi və digər sosial müavinətlər - gəlirlərin indeksləşdirilməsi daxil olmaqla), bum dövrdə, real çıxışda artım və işsizliyin azalması hökumətin transfer ödənişlərinə xərclərini avtomatik olaraq azaldır. Sosial sığorta və digər sosial fondlar üçün ayrılan vəsaitlərin artırılması ehtiyat fonduna yönəldilir, bunun formalaşması iqtisadi inkişafa mane olan bir faktdır. Dəyişiklik şəraitində, ölkə əhalinin həyat səviyyəsində həddindən artıq azalma yaşandıqda, əhalinin sosial cəhətdən zəif hissələrini dəstəkləmək üçün dövlət

köçürmələri proqramları avtomatik olaraq genişlədir. Əvvəllər formalaşmış ehtiyat fondunun xərclərin ümumi tələbatını saxlayır və reproduksiyada mümkün azalma zəifləyir. Məsələn, işsizliyin artması halında, əhalinin istehlakçı tələbatının azaldılması, istehsal həcminə mənfi multiplikativ təsir göstərir. İşlərini itirmiş insanlar fayda almağa başlayırlarsa, bu hərəkət istiqamətini kəskin şəkildə dəyişə bilər. İlk dəfə olaraq bu fikir, tanınmış "Ruzvelt kursu" çərçivəsində həyata keçirilmişdir. (Балацкий Е., 1997: 45)

Dövlət satınalmaları sistemi. Xüsusilə, bu sistem stabilizatorun kənd təsərrüfatında nəzərə çarpır. Məsələn, taxıl qiyməti ton başına 150 manat aşağı düşür. Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin iflasa uğramasının qarşısını almaq üçün dövlət taxılı satın alır. Bazarda istehsal həcmi azaldıqda, bu da taxıl qiymətlərinin daha yüksək olmasına gətirib çıxarır. Qiymət artdıqdan sonra inflyasiya ortaya çıxır, sonra dövlət artıq pul kütləsini əhalidən çıxarmaq üçün həmin taxılı satır. Avtomatik maliyyə siyasətinin qaydalarına əsasən, dövlətə bazar sistemi daha da artır.

İnkişaf etmiş ölkələrdə iqtisadiyyat, müstəqil büdcə-vergi siyasəti ilə 2/3, daxili stabilizatorların hərəkətləri ilə 1/3 tərəfindən tənzimlənir.

ABŞ maliyyəçisi Corc Soros keçən əsrin 30-cu illərini xatırlatmaqla yazır ki, həmin dövrlər bank sistemi ilə iqtisadiyyat fiskal və monetar stimulla olmadan irəliləməyə bilmirdi, suveren kreditlər haqqında şübhələr var idi. O vaxtlarda Avropa dövlətləri birinci mərhələni müvəffəqiyyətlə keçdilər, lakin sonra vəziyyəti tənzimləməyə çətinlik çəkdilər, ona görə ki, bütün problemlər vahid valyuta ilə bağlanmışdı. (Qafarov Ş.Ş., 2014: 412)

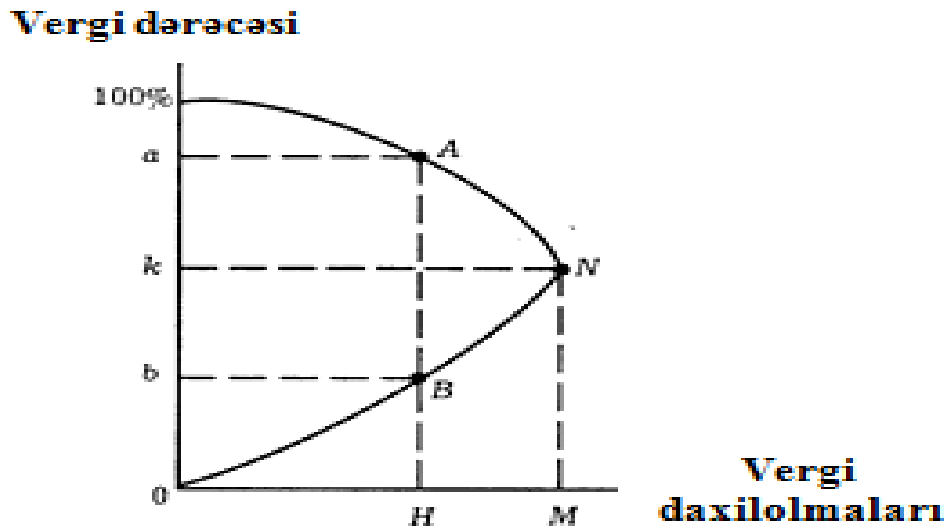
Büdcə-vergi siyasəti ümumi təklifə yönəlmişdir. Büdcə-vergi siyasətinin bu istiqamətinin maraqlarını iqtisadiyyat nəzəriyyəsinin tərəfdarları nümayiş etdirir. Keynesyenlər həmişə vergi dərəcələrində azalmanın mütləq büdcə kəsirinin formalaşmasına gətirib çıxardığını iddia edirlər, amma istehlak iqtisadiyyatı nəzəriyyəsinin nümayəndələrinin vergi kəsintiləri həmişə vergi daxilolmalarının dövlət büdcəsinə azaldılmasına deyil, əksinə, onları artımına gətirib çıxarmışdı. Bu konsepsiya 20-ci əsrin 70-80-ci illəri ABŞ-da Reaganomics proqramının bir hissəsi kimi həyata keçirilmişdir. Vergi gəlirləri ilə verginin gedişatlılığı arasındakı əlaqələr

ABŞ prezidenti Ronald Reyqana məsləhətçi olan amerikalı alim A.Laffer tərəfindən araşdırılmışdır.

Şəkil 1-də şaquli oxda vergi dərəcələri (r), üfüqi oxda - vergi gəlirləri (T) təqdim edilmişdir. Sıfır və 100%-li vergi dərəcələrində vergi gəlirləri sıfıra bərabərdir. Vergi tarifində vergi gəlirləri maksimuma (OM) çatır. Əgər N nöqtəsindən kənarda vergi dərəcəsini artırırısaq, vergi gəlirləri azalacaqdır (OH). Amma bu halda, onların həcmi a və b dərəcəsi eyni olacaqdır.

Öz nəzəriyyəsini o qrafikdə göstərmişdir.

Şəkil 1. Laffer əyrisi

Mənbə: (Qafarov Ş.Ş., 2014: 412)

Laffer əyrisi özündə böyük bir qeyri-müəyyənlik ehtiva edir. Vergi kəsintilərinin ümumi tədarükünü stimullaşdırmaq tövsiyə olunur. Vergi kəsintilərinin əmək fəaliyyətini stimullaşdırması və ya artırılması açıq bir sual olaraq qalır. Ən vacibi, Laffer əyrisi üzrə vergi nöqtəsinin dərəcəsini müəyyən etməkdir. Əgər nöqtə N və A arasında məhdud ərazilər vəziyyətində olsa, və dərəcə aşağı salınsa vergi daxilolmaları artıracaqdır. Bu dərəcədə azalma, məsələn A nöqtəsindən B nöqtəsinə hərəkət edərkən vergi daxilolmalarının miqdarını dəyişmir. Lakin əgər vergi dərəcəsini NB segmentinə (normal zonaya) endirilsə, vergi gəlirlərinin miqdarı azalacaqdır.

Vergi dərəcələrini manipulyasiya etmək çox vacibdir. Birincisi, vergi gəlirlərinin böyük bir hissəsi itkiyə səbəb ola bilər. İkincisi, vergi dərəcələrindəki dəyişiklik sahibkarlar arasında qeyri-müəyyənlik hissi yaradır, bu da onları inkişaf etməyə təşviq etmir.

Laffer əyrisi vergi kəsintilərinə stimullaşdırıcı təsir nümayiş etdirir. Vergi yükünün azaldılması əmanətlərin və investisiyaların artmasına və məşğulluğuna gətirib çıxarır. Nəticədə istehsal və gəlir artdıqda, büdcədə vergi daxilolmaları da artır.

Gözlənilən təsiri əldə etmək üçün vergi dərəcələri, əsasən, korporativ gəlir mənfəətə nisbətə azaldılmalıdır. Təcrübə göstərir ki, əhəlinin müxtəlif qruplarının vergi kəsintilərinə reaksiyası eyni deyildir. Əhəlinin yüksək ödənişli seqmentləri - menecerlər, firmaların direktorları, ixtisaslı işçilər - vergi kəsintilərinə ən aktiv şəkildə cavab verirlər.

Nəticə olaraq qeyd etmək olar ki, büdcə-vergi siyasətinin iqtisadi ədəbiyyatda konkret tərifli olmasa da onu bir neçə mənada ifadə etmək olar. Büdcə-vergi siyasəti vergi sistemi vasitəsi ilə dövlət büdcəsinin formalaşdırılması, dövlət xərcləri və vergilər vasitəsilə iqtisadiyyatın tənzimlənməsi sistemi, dövlətin gəlir və xərclərini tənzimləmək üçün dövlətin maliyyəsinin bir hissəsi, hökumətin xərcləri, vergitutma və dövlət büdcəsinin dəyişdirilməsinə yönəldilmiş ölçülər mənasında başa düşülür. Bütün bu qeyd olunanlar büdcə-vergi siyasətinin nəzəri aspektini təşkil edir. Büdcə-vergi siyasətini keynsçi yanaşma baxımından təhlil etmək isə onu iqtisadi aspektdə başa düşülməsini təyin edir.

1.2. Fiskal siyasətin həyata keçirilməsinin prinsip, mexanizmləri və iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsində onun rolu

İqtisadi qeyri-sabitlik, inflyasiya, bir sıra istehsalçıların monopoliya mövqeyi ilə ifadə olunan iqtisadiyyatın müasir vəziyyətində mənfəətin artımı əsasən əmtəə qiymətlərinin artması nəticəsində baş verir, yəni inflyasiya gəlirlərinin artırılması ilə bağlıdır. Dövlətin həddindən artıq sərt fiskal siyasəti istehsal həcmi ilə mənfəət

həcmi arasındakı əlaqədə uyğunsuzluğa səbəb olur. İqtisadi böhran və mövcud təsərrüfatçılıq mexanizminin natamam olması nəticəsində yaranan investisiya kapitalının cəlb edilməsi və paylanmasının tənzimləyici funksiyaları tam olaraq səmərəli fəaliyyət göstərmir. İntensiv faktorlardan maksimum gəlir əldə etmək, iqtisadiyyatın maliyyə bərpası, effektiv vergi sisteminin yaradılması iqtisadiyyatın bərpasına səbəb olacaqdır, sahibkarlığın və bazar münasibətlərinin gələcək inkişafına kömək edəcəkdir.

Fiskal siyasət iqtisadi vəziyyətdəki dəyişikliklərə cavab vermək mexanizmlərinə əsasən, diskresion və ya avtomatik ola bilər. (Лифатов Д., 2001)

Avtomatik fiskal siyasət və ya qurulmuş stabilizatorlar siyasəti iqtisadiyyatdakı dəyişən vəziyyətə avtomatik cavab verən və xüsusi hökumət qərarlarına ehtiyac duymayan bir iqtisadi mexanizmdir. (Шевчук Д.А., Шевчук В.А., 2007)

Fiskal siyasəti iqtisadi vəziyyətdəki dəyişikliklərə cavab verən mexanizmdən asılı olaraq, iki hissəyə bölünür.

Fiskal siyasəti iqtisadi vəziyyətdəki dəyişikliklərə cavab verən mexanizmlərə əsasən, diskresion və avtomatik maliyyə siyasətinə (qurulabilən stabilizatorlar siyasətinə) bölünür.

Keynsçiliyin gəlir-xərc modelindən istifadə edərək diskresion fiskal siyasət mexanizmini nəzərdən keçirək və fərz edək ki 1) hökumət xərcləri istehlak və ya investisiyaya təsir etmir; 2) xalis ixrac sifıra bərabərdir; 3) qiymət səviyyəsinin sabit olması; 4) ilkin olaraq iqtisadiyyatda heç bir verginin olmadığı 5) fiskal siyasəti ümumi təklifə deyil, ümumi xərclərə (tələblərin cəmi) təsir edir. (May B., 2012)

Yuxarıda deyilənləri iqtisadi dillə söyləsək, ümumi iqtisadi nəzəriyyənin aydınlaşdırma funksiyası bizə bazar sisteminin nə olduğunu, onun mexanizminin necə işlədiyini, ümumi iqtisadi tarazlığın necə təmin edildiyini və s. bu kimi məsələləri anlamağımıza köməkçi olur. Öz praktiki funksiyasını həyata keçirərək, dövlətin işsizliyi necə və hansı mexanizmlə tənzimlənməsini müəyyənləşdirir, fiskal siyasətini təyin edir, inflyasiyanı boğur, sosial münaqişələri sonlandırır və s. sadalanan vasitələrlə dövlətin iqtisadi siyasətini işləyib hazırlayır.

Beləliklə, monetaristlər maliyyə siyasətinin iqtisadi inkişafa müsbət təsirini inkar edirlər. Onların əsas arqumenti hökumətin pul bazarından özəl investorların sıxışdırılmasından və ümumi qiymət səviyyəsinin yüksəlməsi ilə gəlir artım templərindəki azalmadan ibarətdir. Monetarizmin nümayəndələrinə görə bu hal gələcək nəsillərin kasıblaşmasına gətirib çıxarır. Üstəlik, bir dəfə ortaya çıxdıqdan sonra büdcə kəsiri onu bağlanmasına yönəlik tədbirlərin qəbul edilməsini tələb edir və bu, çox vaxt iqtisadi idarəetmə mexanizminin daha da tarazsızlığına səbəb olur.

Ümumiyyətlə, hökumətlərin iqtisadi siyasəti fiksəl tədbirlərinin həyata keçirilməsi ilə bağlıdır. Regionlar hökumətə əlçatan olan makroiqtisadi tənzimləmə mexanizmlərinin bir çoxundan- kredit-pul siyasətinin bütün vasitələrindən, xarici iqtisadi siyasətdən, pul siyasətindən və s. məhrumdurlar. Bu hal, mövcud maliyyə siyasətinin məqsədlərinə və mexanizmlərinə əhəmiyyətli təsir göstərir. Ölkə hakimiyyətinin idarəetmə subyektləri öz regionlarını siyasi və iqtisadi mənada azad ərazi-inzibati quruluşlar olduğunu və mərkəzdən daha çox müstəqillik qazanmaq istədiklərini nəzərə alaraq, dövlət siyasətinin çatışmayan elementlərini fiskal mexanizmlərlə əvəz edirlər. Bu, bölgələrin büdcə siyasətinin məqsədlərinin təhrif olunmasına gətirib çıxarır və həmçinin makroiqtisadi siyasətlərin effektivliyinin azalmasına səbəb olur. (Шевчук Д.А., Шевчук В.А., 2007)

Fiskal siyasət həyata keçirilərkən, sərf edilən manevrlərə və ya vergi dəyişikliyinə təsir edilə bilər. Fiskal siyasət vasitələrinin seçimi hökumət tərəfindən həyata keçirilən ümumi kursdan asılıdır. Əgər bu qarışıq iqtisadiyyatın tənzimlənməsində dövlətin geniş iştirakını təmin edən bir "liberal" kursdursa, dövlətin rolunu azaltmaq və yalnız bazar mexanizmini yaratmaq üçün "mühafizəkar" bir kursun həyata keçirildiyi dövlət xərclərinə üstünlük verilir, bu halda iqtisadi sabitlik yaratmaq məqsədilə vergilərdən geniş şəkildə istifadə olunur.

Daxili (avtomatik) stabilizatorlara (tənzimləyicilərə) əsaslanan fiskal siyasət dövlətin iştirakı olmadan iqtisadi dövrün müxtəlif mərhələlərində (ona vergi gəlirləri və sosial müavinətlər daxildir) əlverişsiz mövqeyi aradan qaldıran mexanizmdən istifadə edir. Beləliklə, iqtisadiyyatın bərpa mərhələsində, müəssisələrin və işçilərin gəliri progressiv vergi qoyma hesabına artarkən, vergilər də eyni zamanda daha da

artmaqdadır. Eyni zamanda, işsizlik azalır və aztəminatlı ailələrin vəziyyəti yaxşılaşır, nəticədə işsizlik müavinəti azaldılır və bir sıra sosial müavinətlər ödənilir. Nəticədə, müştərək tələbin ümumi həcmi azalır, bu da iqtisadi artıma maneə törədir. Böhran mərhələsində vergi gəlirlərinin miqdarı avtomatik olaraq azalır (gəlirdən vergi tutulmalarının miqdarı azalır), sosial yardımlar isə (işsizlik müavinətləri daxil olmaqla) artır. Nəticədə, əhalinin alıcılıq qabiliyyəti artır, bu da öz növbəsində böhranın aradan qaldırılmasına kömək edir.

Qeyri-müstəqil fiskal siyasəti hökumət xərclərinin, vergi və dövlət büdcəsinin qalıqlarının dövrü gəlir fərqləri nəticəsində avtomatik yaranan dəyişikliklərdir. Müasir fiskal sistemin avtomatik sabitlik xüsusiyyəti var, bu xüsusiyyət altında hökumətin diskresion qərarları olmadan məşğulluq və ixtisar səviyyələrində dövrü dəyişmələrin amplitudasının azaldılmasına imkan verən iqtisadi mexanizm başa düşülür. Avtomatik və ya "qurulmuş stabilizatorlar" olaraq adətən progressiv vergitutma və dövlət köçürmələri sistemi çıxış edir. (Камаев В.Д., 2008: 603)

Milli iqtisadiyyatın fiskal siyasətinin dövlət tənzimlənməsi əsasən vergi idarəsinin yardımı ilə dövlətin mövcud fiskal siyasətinin effektivliyi, sahibkarlıq fəaliyyətinin tənzimlənməsinin müsbət nəticələri, yəni əsas fiskal funksiyalarını yerinə yetirərkən büdcə gəlirlərinin əsasını təşkil edən vergilərlə təyin olunur.

Tarix boyunca, vergi sisteminin sosial idarəetmə institutu olaraq formalaşması dövründən başlayaraq vergi formalarını təkmilləşdirən dövlətin "əhalinin əxlaqi təmizlənməsi"ni, ictimai və dövlət (maliyyə) maraqlarının uyğunlaşdırılmasını və vergilərin bazarda müsbət təsirini təmin etdiyini vurğulamaq vacibdir. (Ataşov B., Novruzov N., İbrahimov E., 2014)

Son vaxtlar, müasir elmi və tədris ədəbiyyatlarında, müxtəlif informasiya mənbələrində, cəmiyyətdə sosial və iqtisadi proseslərin dövlət tənzimlənməsinin rolunun artdığı qeyd olunmaqdadır.

Yəqin ki, bu vəziyyət sosializm dövrünün yerli iqtisadi elmində uzun müddət dövlətin cəmiyyətdəki istənilən ictimai-iqtisadi proseslərə müdaxiləsinin təbii və ölkənin rifahına yönəldirildiyinə düşünüldüyü ilə əlaqəlidir.

Eyni zamanda, dövlət tənzimlənməsi iqtisadiyyatda baş verən paylanma proseslərinə birbaşa müdaxiləni, ümumi strukturunda dövlət mülkiyyətinin üstünlüyü ilə maliyyə sisteminin əsas elementləri arasındakı təsərrüfat əlaqələrinin tənzimlənməsinin gücləndirilməsini nəzərdə tutmur.

Demokratiyanın inkişafı şəraitində iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi dolayı tənzimlənmə mexanizmləri vasitəsilə öz maraqlarını həyata keçirməyə çalışmalıdır: (Матвеева Т.Ю., 2001)

- tənzimləyici qanunvericiliyin yaradılması;
- institusional infrastrukturun yaradılması;
- effektiv iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsi;
- effektiv büdcə və vergi sisteminin qurulması;
- özəl əmlakın və sahibkarlığın inkişafı və dəstəklənməsi;
- makroiqtisadi tənzimləmə və s.

Ən ümumi formasında bu iqtisadi sahənin islahatı, vergi sistemi, tarif tənzimlənməsi, xarici iqtisadi əlaqələrin tənzimlənməsi, maliyyə, investisiya, kredit siyasətinin həyata keçirilməsində özünü göstərir.

E. Panov qeyd edir ki, siyasi iqtisadiyyat konsepsiyası əsasında vergilərin mahiyyətini aşağıdakı nəzəri prinsiplər əsasında ifadə edən "instrumental" vergi sistemi modeli ortaya çıxıb:

Birincisi, iqtisadiyyat və siyasət fərdi, lakin qarşılıqlı sahədə ictimai fəaliyyətin iqtisadiyyatda müəyyənləşdirici rolu və siyasətin bütün ictimai əlaqələrə əks təsiri ilə fərqlənir.

İkincisi, siyasət və iqtisadi sahələrdə ictimai və xüsusi maraqların əksini ifadə edən ictimai qurumlar kimi dövlət və vətəndaş cəmiyyəti haqqında fikirlər formalaşdırırlar.

Bu müddəaların nəticəsi olaraq, vergi sistemi fenomeni ictimai və ya kollektiv maraqlar və ehtiyacları həyata keçirmək üçün vətəndaş cəmiyyətinə dövlətin təsir üsulu hesab olunur. (Цирель С., 2007)

Dövlət tənzimləmə vasitəsilə ictimai-mədəni və elmi-texniki proqramlar üzrə dövlət qurumlarının, hüquq-mühafizə orqanlarının, ictimai qaydanın, təhsilin, tibbi

yardımın, əhalinin yaşayış səviyyəsinin tənzimlənməsinin və əhalinin məşğulluğunun tənzimlənməsi, ətraf mühitin mühafizəsi kimi şəxsi kapital ilə təmin oluna bilməyən sahələrin maliyyələşdirilməsi ilə bağlı məsələləri həll etməlidir.

Nəticə olaraq, müasir cəmiyyətin formalaşmasında və inkişafında, məqsədli iqtisadi siyasət aparmaq yolu ilə ölkənin maliyyə resurslarının toplanması və istifadəsi (vergi və qeyri-vergi gəlirləri şəklində) üzrə əsas toplama planı kimi olan ən mühüm mexanizmlərdən biri olan dövlət büdcəsinin iqtisadi fəaliyyətin dövlət tənzimlənməsi əsas rol oynayır.

Cəmiyyətin iqtisadi aktivləri artsa da, həmin aktivlər istehsal prosesinə, xidmət sahələrinə və ümumiyyətlə, iqtisadiyyatın inkişafına yönəlməzsə, cəmiyyət üçün lazım olan məhsul istehsal edilməyəcək, xidmət göstərilməyəcək, əlavə iş yeri açılmayacaq və büdcəyə vəsait daxil olmayacaqdır. Həmin aktivlər dövriyyədə iştirak etməməklə pul qıtlığı yaranacaq. Bu halda tədavülə əlavə emissiya ediləcək və nəticədə inflyasiya artacaqdır. Ona görə də əmanətləri investisiyaya yönəltmək üçün maliyyə bazarının mövcudluğu zəruridir. Dövlət maliyyə bazarında həm borc alan kimi çıxış edir, həm də maliyyə münasibətlərini tənzimləyir. (Ataşov B.X., 2016:63)

Amerika iqtisadiyyatçısı P.Samuelsona görə hökumət xərclərinin əksəriyyəti yığılmış vergilər vasitəsi ilə ödənilir. Məhz buna görə zorakılığın vacib elementi əhəmiyyətli dərəcədə bununla bağlıdır. Doğrudur, cəmiyyət bir bütün olaraq özünə vergi yükünü qoyur; bu da doğrudur ki, hər bir vətəndaş dövlətdən öz payını alır. (Чернявский А., 2012: 150)

Yaradılmış büdcə sistemində vergi ödəyiciləri qanunla müəyyən olunmuş qaydalara əsasən öz pul gəlirlərinin bir hissəsini imperativ olaraq dövlətin xeyrinə vergi olaraq verirlər.

Nəticə olaraq, mövcud iqtisadi şəraitdə təsərrüfat subyektlərinin və əhalinin iqtisadi fəaliyyətinin əsasını təşkil edən xüsusi (mərkəzləşməyən) maliyyənin dəyərinin artırılması, gəlirlərin bir hissəsinin vergi şəklində özəlləşdirilməsi ictimai (mərkəzləşdirilmiş) maliyyənin əsas maddi resursunu təşkil etməkdədir.

Həmçinin, vergi yığım təsərrüfat subyektlərinin mənfəətinin bir hissəsinin bir tərəfli olaraq əldə edilməsi hesab edilə bəxsinə ləmz, lakin dövlətin dövlət

orqanlarının lazımi maliyyə resurslarını təmin etmək məqsədi daşdığı məqsədyönlü fəaliyyətdir.

Müasir fiskal siyasətin həyata keçirilməsinin prioritetlərindən biri dövlət və vergi ödəyicilərinin maraqlarının balanslaşdırılmasıdır. Buradan onu söyləmək olar ki, iqtisadiyyatın dövlət tənzimləməsində fiskal siyasətin oynadığı rol məhz dövlət və onun vətəndaşları olmadan və onların vergiyə cəlb olunması olmadan heç bir halda özünü göstərə bilməz. Bu özünü məhz dövlət və vətəndaşların qarşılıqlı əlaqələrində özünü göstərir.

Dövlətin öz tərəfindən cəlb edilmiş maliyyə resurslarından səmərəli istifadə etmək, maliyyə orqanlarının işini təşkil etmək üçün proses - funksional xərcləri azaltmaq, ölkənin inkişafının strateji məqsədlərini vergi təsiri mexanizmləri ilə birləşdirə biləcək effektiv vergi sistemini yaratması lazımdır.

Digər tərəfdən, vergi ödəyicilərinə vergi yükünün azaldılması kimi vergi imtiyazları verərək, biznesin qanuniləşdirilməsi, sosial və investisiya inkişafına vergi yükünün azaldılması yolu ilə azad olunan resursların istifadəsi ilə sahibkarlıq subyektlərinin sivil fəaliyyətlərinə ümid edir. (Ələkbərov Ə.Ə., 2007: 114)

Eyni zamanda, cəmiyyətin maraqları, fərdi təsərrüfat subyektlərinin və onların qruplarının maraqlarına daxil olan subyektlərin və ya onların qruplarının maraqlarından ibarətdir. Müəyyən dövrlərdə cəmiyyətin müxtəlif təbəqələri və onların elementlərinin maraqlarının bir-biriylə ziddiyyət təşkil etdiyini nəzərə alınmalıdır.

Vergi sisteminin mahiyyəti mülkiyyət hüququnun hüquqi məhdudlaşdırılmasıdır. Dövlət şübhəsiz ki, əmlakın bir hissəsini vergi ödəyicisindən mərkəzləşdirilmiş vəsaitlərin vəsaitlərinin formalaşması və buna görə ictimai vəzifələrin və funksiyaların gerçəkləşdirilməsi üçün geri çəkmək hüququna malikdir.

Əvvəla, vergi yükünün miqdarı haqqında sual yaranır. Dövlət əmlakın nə qədər hissəsini qanuni və ədalətli olması şərti ilə vergi ödəyicisindən almaq hüququna malikdir? Aydındır ki, burada ictimai və şəxsi maraqların effektiv balansı təmin edilməlidir. (Vəliyev Z., 2010: 265-266)

Bütün yuxarıda qeyd olunanlardan bu cür bir nəticəyə gəlmək ki, dövlət tənzimlənməsində fiskal siyasət məhz dövlətin hər bir səviyyə vətəndaşı üçün labüd olan vergi və gəlirlərin həcmi müəyyənləşdirmədə xüsusi vasitə rolunu oynayır.

Vergiyə olan ehtiyac təsərrüfat subyektlərinin və əhalinin gəlirlərinin bir hissəsinin çıxarılması və bölüşdürülməsi üçün birtərəfli, qeyri-bərabər və dövlət tərəfindən qoyulmuş mexanizmi gizlədir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlətin cəmiyyətin iqtisadi həyatına müdaxiləsi iqtisadi sahiblərin ümumi və xüsusi maraqlarını düzəltmək üçün iqtisadi əlaqələrin subyektlərinin ümumi və özəl maraqlarını aradan qaldırması Keynsçilərin təsisçiləri tərəfindən məcburi qaydada tanınmışdır.

İqtisadi əlaqələrin formalaşmasında fərqli aktyorlar arasında yaranan bu şərtləri nəzərə alaraq, dövlətin rolu malların, imtiyazların, resursların ədalətli dağıdılmasını, malların istehsalında və xidmət göstərilməsini, yəni mövcud ziddiyyətlərin "düzəldilməsi"ni təmin etməkdir.

Fiskal siyasətin dövlət tənzimlənməsi vasitəsilə vergi sistemi dövlətin maliyyə maraqlarını və vergi ödəyicilərinin iqtisadi maraqlarını birləşdirməklə yanaşı, optimal məbləğə və birbaşa və dolaylı vergilərin nisbətində malik olmalıdır, həm də yığımların hər iki formasının çatışmazlıqlarını azaltmaq üçün başqa dövlətlərin təcrübəsindən istifadə etməlidir. (Брызгалова А.В., 2009: 129)

Effektiv vergi sisteminin yaradılmasında və fiskal siyasətin həyata keçirilməsində mövcud olan ziddiyyətlərdən biri də təkcə onların konseptual yeniliyi, təklif olunan nəzəri modellərə yaxınlaşmaq, inzibati qaydaların mürəkkəbliyi deyil, həmçinin maliyyə əlaqələrinin əsas iştirakçıların, vergi ödəyicilərinin - hüquqi və fiziki şəxslərin "anti-fiskal" davranışını təşkil edir.

Məcburi ödənişlərin ödənilməsi prosesində vergi ödəyicilərinə vergi yükünün optimallaşdırılması və vergitutmanın məcburi xarakteri ilə əlaqədar problemlər var və bu problem mütləq yüksək vergi yükü ilə bağlı olması şərt deyil.

Nəticə olaraq qeyd etmək olar ki, fiskal siyasətin həyata keçirilməsi prinsipləri mənfəət, ianə (müavinət, bağışlar), vergitutma, bərabərləşdirmə, mütənasiblik, mütərəqqi prinsiplərdir. Fiskal siyasətin həyata keçirilməsi mexanizmlərinə isə

ötürmə mexanizmi, avtomatik tənzimləmə mexanizmi, diskresion mexanizm idarəetmə mexanizmi, məhdudlaşdırıcı mexanizmlər, maliyyə-kredit mexanizmi və ya monetarizm daxildir.

Beləliklə, nəticə olaraq qeyd etmək gərəkdir ki, fiskal siyasətin iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsində rolu dedikdə, dövlət orqanlarının təsərrüfat subyektlərinin və əhalinin maliyyə fəaliyyətinə daimi olaraq təsir göstərməklə onlara aid olan maddi aktivlərin bir hissəsini vergi şəklində almaqla mübadiləyə məcbur etməkdə mərkəzləşmə nəzərdə tutulur.

1.3. Devalvasiyanın mahiyyəti, səbəbləri və növləri

Lüğəvi mənası qiymətdən düşmə mənasında olan devalvasiyanın iqtisadi mənası milli valyutanın xarici pullar qarşısındakı dəyərinin azalması və ya eyni mövqeyə gəlmək üçün valyuta məzənnəsinin yüksəldilməsidir. Devalvasiya xüsusilə sabit məzənnə sistemi üçün keçərlidir. Bu sistemdə yerli pulun xarici pullar qarşısındakı dəyəri hökumət tərəfindən müəyyən olunur və devalvasiya hökumət qərarı və birdən edilir. Elastik məzənnə sistemində valyuta bazarı üzərində hökumət müdaxiləsi ya yoxdur, ya da minimuma endirilmiş olur ki, risk həcmi və tələbə görə avtomatik dəyişir. Sabit məzənnə sistemi üçün istifadə olunan “Devalvasiya” termininə elastik məzənnə sistemində bazar qüvvələrinin fəaliyyəti və valyuta kursunun yüksəlməsilə milli valyutanın dəyər itirməsi (depreciation) deyilir. Bununla yanaşı hər iki sistemdə də kurslardakı dəyişmələrin təsiri eynidir. (Rıdvan Karluk, 1998; 39)

Devalvasiya xarici ticarət siyasətinin bir vasitəsi kimi ixrac artırmaq və idxalı azaltmaq üçün tətbiq olunduğu kimi, inflyasiya səbəbindən yaranan daxili və xarici qiymət səviyyəsi fərqi və eyni zamanda ödənişlər tarazlığı kəsirini bağlamaqda da istifadə edilir. Devalvasiya nəticəsində yerli pulun xarici valyutalar qarşısında dəyərinin düşməsi idxal mallarının qiymətini artırır və tələb azalması yolu ilə idxalı azaldar. Bu zaman ixrac mallarının qiyməti isə düşür və xarici tələbin də artması ilə

ixrac artar. Beləliklə idxal xərclərinin azalıb ixrac gəlirlərinin artması ilə xarici kəsir bağlanır.

Hökumətləri devalvasiya etməyə itələyən digər mühüm bir səbəb isə inflyasiyadır. İnflyasiya nəticəsində qiymətlərin artması yerli məhsulların bahalaşması deməkdir. Əgər valyuta məzənnəsi sabit saxlanılsa ixrac malları bahalaşacaq və ixracat azalacaq, bunun yanında idxal malları isə ucuzlaşacaq və idxal artacaq. Bu halda ödəmələr tarazlığı kəsirə də böyüyəcəkdir. Məhz devalvasiya yolu ilə buna mane olmağa çalışılır. Qısaca devalvasiyanın iki mühüm xüsusiyyəti var. Birincisi ödəmələr tarazlığını bağlamaq üçün müraciət ediləcək ən ümumi üsuldür. İkincisi isə qiymət mexanizmi ən az müdaxilə tələb edən bir üsuldür.

Elastiklik münasibətinə görə devalvasiyadan xarici tarazlıq üzərindəki müsbət təsirləri, ixrac gəlirlərini artırıb, idxal xərclərini azaltması yəni xarici ticarət balansının yaxşılaşdırması ortaya çıxır. Elastiklik Marshall-Lerner şərtinə bağlıdır. Bu da ixrac mallarının xarici tələb elastikliyi ilə idxal mallarının daxili tələbat elastikliyi cəminin birdən böyük olmasını tələb edir. Sözügedən rahatlıqlar nə qədər yüksəkdirsə devalvasiya idxal valyutalarından istifadə etmək və ixrac valyutalarını artırma effektləri də o qədər böyük olur. Qiymət təsirlərini əsas götürməsi və bunların da tələb elastiklik bağlı olmasına görə devalvasiya mövzusunda bu ənənəvi yanaşmaya “Elastiklik Münasibəti” adlanır.

“Ümumi Xərc” və ya “Masset-mə Yanaşı” xarici kəsir problemini ölkənin ümumi gəlir və ümumi xərclər ilə əlaqələndirərək devalvasiyadan xarici tarazlığı saxlayan təsirini milli gəlir üzərində etdiyi dəyişmələr yolu ilə açıqlayır. Xaricə açıq bir iqtisadi milli gəlir tənliyi belədir: (Stewen Husted-Michael Melvin, 2000: 73)

$$Y = C + I + G + (X - M)$$

Burada Y- eyni zamanda daxili istehsalı, C+I+G daxili xərcləri, X-M isə ödənişlər nisbətini göstərir. Daxili xərcləri A, ödəmələr tarazlığını B ilə göstərsək tənlik bu hala gəlir;

$$Y = A + B \text{ və ya } B = Y - A$$

Beləliklə, daxili istehsal, daxili xərclərdən kiçiksə yəni xarici ticarət kəsiri varsa, bunun səbəbi ölkənin resurslarından artığını sərf etməsidir ki bu halda

ödənişlər tarazlığı açıq verəcək, ($Y > A$) isə çox verəcəkdir. $Y = A$ olarsa, ödəmələr tarazlığı tarazlıqda olacaqdır. Bundan başqa, devalvasiya nəticəsində daxili xərclər artdığı halda istehsal qaldırılmazsa xarici kəsir də artacaqdır.

Maliyyəçilərə görə devalvasiya, ölkə daxilində malların qiymətini yüksəldərək pul tələbini artırır. Bu tələb daxili emissiya ödənməsə fərdlər yurd xaricinə mal və xidmət ixrac edib, ya da əllərindəki xarici istiqraz və rəqələri sataraq valyuta etməklə yanaşı, xaricdən ölkəyə valyuta fondlarının girməsi və Mərkəzi Bankın bunlara əsaslanaraq emissiya həcmi artırması pul tələbi qarşılanmış (pul təklif və tələb tarazlığı tarazlanmış) və ödənişlər tarazlığı təmin olunmuş olur. Qısaca maliyyəçi fikrə əsasən xarici tarazlığın təmin olunması pul təklif və tələbi arasındakı ziddiyyətin aradan qaldırılmasının nəticəsidir. (Richard Lipsey-Alec Chrystal., 1999: 94)

Devalvasiya uğuruna təsir edən amillər aşağıdakılardır:

1. Təklif və tələb rahatlıqlarının yüksəklikliyi. Marshall-Lerner şərti olaraq adlandırılan bu şərtə görə ixrac mallarına olan xarici tələb elastikliyi ilə idxal mallarına olan daxili tələbat çevikliyinə cəmi 1-dən böyük ($ex + em \geq 1$) olmalıdır. Çünki devalvasiya sonrasında ixrac malları tələbdəki artımın qarşılanması üçün ixrac malları təminatının da tələbə paralel olaraq artması lazımdır. Bunun üçün isə boş tutum, ya da hazır mal bazası olmalıdır. Əks halda tələb artımı inflyasiyaya səbəb olur.

2. Daxili qiymətlərin sabit saxlanması. Devalvasiya müvəffəqiyyətə çatması üçün ən mühüm şərtlərdən biri, devalvasiyanın arxasından gələcək qiymət artımlarının qarşısının alınmasıdır. Devalvasiyanın əsas məqsədi milli qiymətlərin həddindən artıq bahalaşmasını qarşısını almaq və ölkənin xarici rəqabət qabiliyyətini yüksəltməkdir. Lakin devalvasiya sonrasında qiymətlərdəki artım davam edərsə bu məqsəd həyata keçirilə bilməz. Ən ifrat hal kimi əgər daxili qiymətlər devalvasiya faiz artarsa devalvasiya qiymətləri tənzipləmə təsiri tamamilə aradan qaldırılmış olur. Bir söz devalvasiya valyuta məzənnəsi ilə daxili qiymətlər arasında sabit risk səbəbi ilə pozulan tarazlığı düzəltmək üçün edildiyinə görə tarazlığın davamlılığının təmin olunması üçün devalvasiya sonrası mümkün qiymət artımları əngəllənməlidir.

3. İstehlakçı vərdişləri və millətlər arası cəzalandırıcı meyl. Ölkə daxilində olduğu kimi, beynəlxalq ticarətdə də vərdişlərin və ənənələrin təsiri görünür. Məsələn, bəzi ölkələrin mallarının keyfiyyətsizliyinə inanılmaz kimi hallarda o ölkə mallarının tələb elastikliyi aşağı olacağından devalvasiya ixrac mallarını ucuzlatsa belə, tələb edilən məbləğlərin artırılması asan olmur. Bundan başqa, devalvasiya edən bir ölkənin idxalının azalması digər ölkələrin də ixracını azaldır. Dolayısıyla, belə hallarda devalvasiya aparan ölkəyə qarşı bu ölkələrdə cəzalandırıcı olaraq devalvasiya edirlər və bu da ilk başda devalvasiya edən ölkənin devalvasiyadan verəcəyi faydaları azaldır. (Боровиков В.И., 2002: 10)

4. Fərziyyə və məxfilik. Devalvasiyanın təsirli olması üçün hökumət tərəfindən gizlicə və ani olaraq görmək lazımdır. Əks təqdirdə spekulyasiyaya yol açır. Bir devalvasiya şayiəsi çıxarsa idxalçılar indi ucuzlu idxal malları alıb saxlayaraq devalvasiya sonrası baha satmaq istəyəcəklər və bu da idxalın artmasına səbəb olacaqdır. İxracatçılar isə ixrac əlaqələrini devalvasiyadan sonraya təxirə salacaqlar və xaricdən olan borclarını da devalvasiyadan sonra ödəmək istəyəcəklər. Bu ixracın düşməsinə və yurda daxil olan valyuta miqdarının azalmasına səbəb olacaqdır. Həmçinin saxtakarlar isə devalvasiyadan əvvəl ucuzlu valyuta alıb, devalvasiyadan sonra baha satmaq üçün səy göstərəcəklər ki bu da ölkə iqtisadiyyatına mənfi istiqamətdə təsir edəcəkdir.

Devalvasiyanın ümumiyyətlə iki növü vardır:

- a) rəsmi(açıq);
- b) gizli devalvasiya.

Rəsmi devalvasiya baş verdikdə, Milli Bank bu prosesi rəsmi olaraq təsdiq edir.

Gizli devalvasiya baş verdikdə isə dövlət milli valyutanın əsl qiymətini xarici valyutaya uyğun olaraq dövredən çıxarmayaraq aşağı salmağa başlayır.

Devalvasiyanın təsirlərini tədqiq etdikdə adətən devalvasiya yerli malların xarici mallar qarşısında rəqabət gücünü artırdığını, rəsmi və sərbəst məzənnə arasındakı fərqi və xaricə kapital çıxışını azaltdığını görürük. Ancaq devalvasiya sabit maliyyə rejimlərində xarici kəsirləri aradan qaldırdıqda tətbiq olunan bir vasitə

olmaqla yanaşı, devalvasiyanın iqtisadiyyat üzərində digər bir sıra təsirləri də var. İndi devalvasiyanın bütün bu təsirlərini sıra ilə araşdıraq.

1. Devalvasiyanın idxala təsiri.

Devalvasiya milli valyuta cinsindən ölkəyə idxal edilən malların qiymətlərini yüksəldərək daxili tələblərini azaltması nəticəsində ölkənin valyuta xərclərini azaldır. “Valyuta əmanəti saxlayan təsir” olaraq adlandırılan bu halda müəyyən bir nisbət devalvasiyanın nə dərəcədə valyuta əmanəti verəcəyi idxal mallarında baş verən qiymət artımlarının xalqın bu malların tələbi qədər azaldacağına yəni idxal mallarının daxili tələbat elastikliyi ilə bağlıdır. Vəziyyəti bir misalla izah edəcək olsaq, xaricdən 10.000 dollara idxal edilən bir avtomobili nümunə götürək. Başlanğıcda $1\$=600.000$ AZN ikən, hökumə 50 faiz devalvasiya edir və beləliklə valyuta məzənnəsi $1\$=900.000$ AZN olur. Devalvasiya nəticəsində idxal edilən avtomobilin daxili qiyməti 6 milyarddan 900 milyard manata çıxanda idxal edilən avtomobilin tələbi düşəcək və azaldılan idxalı ilə valyuta istifadə olunacaqdır. Ancaq burada əhəmiyyətli olan elastiklikdir. İdxal malının daxili tələbat elastikliyi yəni insanların idxal mallarının qiymətlərindəki artıma həssaslığı nə qədər yüksəkdirsə devalvasiya idxalı kəskin təsiri də o qədər yüksək olacaqdır. Təbii ki, burada idxal mallarının kəsir elastiklik sonsuz olduğu qəbul edilmişdir.

2. Devalvasiyanın ixraca təsiri.

Devalvasiya ixrac edilən malların qiymətlərini xarici pul cinsindən ucuzlaşaraq ixrac mallarının xaric tələbatını artırması nəticəsində ölkənin valyuta gəlirləri artır. “Valyuta qazandıran təsir” olaraq adlandırılan bu vəziyyətdə müəyyən qədər devalvasiyanın nə dərəcədə valyuta qazandıracığı ixrac edilən malların xarici tələb elastikliyi ilə bağlıdır (10). Vəziyyəti yenə bir misalla izah edəcək olsaq, xaricə ixrac etdiyimiz X malının daxili bazar qiyməti 36 milyon olsun. Yenə hökumətin 50 faiz devalvasiya etdiyini və $1\$ 600.000$ AZN $1\$=900.000$ AZN olduğunu qəbul edək. Devalvasiyadan əvvəl bu malın xarici qiyməti 60 dollar olub, devalvasiya nəticəsində bu 40 dollara enər və bu malın ixracı artır. Təbii ki, burada ixracın artması nəticəsində əldə edilən valyuta qazancının devalvasiyanın müsbət nəticə verməsi üçün qiymətinin düşməsindən dolayı uğranan valyuta itkisindən böyük olması

lazımdır. Burada da elastiklik əhəmiyyətli olub, ixrac malının xarici tələb elastikliyi nə qədər yüksəkdirsə devalvasiya ixracatı artırıcı təsiri o qədər yüksək olacaqdır. Təbii ki, bu şərhdə də ixrac malının kəsir elastikliyi sonsuz qəbul edilmişdir.

3. Devalvasiyanın digər təsirləri.

a. Xərclər, qiymətlər və istehsal üzərindəki təsiri.

Devalvasiya nəticəsində ixracın və idxalın azalması ölkənin ixrac və idxala rəqib sahələrdə istehsalın yüksəlməsinə səbəb olur. Bu vəziyyət isə dəyən mexanizimiylə bütün iqtisadiyyata yayılaraq əgər həcm varsa tam həcmə çatana qədər milli gəliri bu sərhəd keçildikdən sonra isə qiymətlərin ümumi səviyyəsini, yəni inflyasiyanı yüksəldir. Devalvasiya sonrası qiymətlər ümumi səviyyəsindəki artımın səbəbi xərclərdəki yüksəlmə də ola bilər. Əgər ölkənin idxal etdiyi malların böyük hissəsi investisiya malları və istehsalatda istifadə edilən daxilolmalardan yaranırsa, devalvasiya investisiya gəlirliliyini azaldaraq istehsal xərclərini yüksəldir.

Digər tərəfdən devalvasiya sonrasında idxal mal qiymətlərindəki artım, xammal idxal edilirsə istehsal xərclərinə anında əks olunarkən, aparat, maşın, avadanlıq idxal edilirsə qiymət artımları amortizasiya yolu və illərə bölünərək əks olunacağından xərclərə dərhal təsir etmz. Yəni xammal idxal edən ölkələrin yaratdığı devalvasiya xərcləri artırıcı təsirinin daha sürətlə müşahidə edəcəyi demək olar. Bundan başqa, devalvasiya nəticəsində ortaya çıxan qiymət artımları maaşların artırılması baxımından bir təzyiq ünsürü olaraq da xərcləri yüksəldə bilər. Bu səbəblərdən devalvasiyanın uğurlu olması üçün sonra dərhal pul və maliyyə siyasətlərindən yaranan anti-inflasiya siyasətlərin həyata keçirilməsi lazımdır. (Авдокушин Е.Ф., 2003: 63)

b. Büdcə və xarici borclara təsiri.

Devalvasiya idxalın yerli pul cinsindən qiymətini artırması, toplanan gömrük vergi gəlirlərinin də artmasına səbəb olur. Devalvasiya büdcə üzərindəki bu müsbət olan təsirinin yanında xarici borclar yolu ilə mənfi təsiri də vardır. Büdcədə xarici borclar yerli pul cinsindən göstərilir. Devalvasiya olanda xarici borcların yerli pul əvəzinin artması ilə o il ödənəcək xarici borclar səbəbi ilə büdcənin xərc hissəsi də

artar, bu da büdcə kəsirinin böyüməsinə səbəb olur. Bu açıq vergilərlə qarşılansa problem çıxmaz, amma pul kəsilməsi yolu ilə qarşılansa nəticə inflyasiyadır.

c. Rəsmi – qara bazar valyuta məzənnələri ilə xarici sərmayə gəliri və fəhlə valyutalarına təsiri.

Devalvasiya ərəfəsində valyuta məzənnəsinin artacağı gözləntisi varsa, insanlar rəsmi bazarda valyuta xırdalamır və bir qara bazar yaranır. Gözlənti dərəcəsində devizin qara bazar qiyməti ilə rəsmi məzənnə qiyməti arasında olan fərq, devalvasiya ediləndə bağlanır. Beləliklə, rəsmi bazara axan valyuta miqdarı artarkən, ödənişlər balansı kəsiri bağlanır.

Həmçinin həddən artıq bahalaşmış bir rəsmi məzənnə xarici valyutaların daxili iqtisadiyyatda nağd alma gücünü salıb, ölkəyə valyuta gətirərək sərmayə qoymaq istəklərini mənfi təsir etdiyi üçün, devalvasiya nəticəsində fəhlə valyutalarının da rəsmi kanallara qayıtması ilə birlikdə ölkəyə daxil olan xarici kapital və işçi valyuta miqdarında da artım olarkən xarici tarazlığı təmin etmiş olur.

d. Xarici ticarət qanunlarına və xarici ticarət tərəfdaşlarına təsiri.

Ticarət hədləri, ixrac qiymətinin idxal qiymətinə nisbətidir. Devalvasiya nəticəsində ixrac edilən malların valyuta cinsindən dəyəri fikri xarici ticarət həddi ölkə əleyhinə dəyişir. Dünya ticarətində payları çox olmayan kiçik ölkələr bu vəziyyətdən istifadə edərək ixraclarını artırır. Bunların ixraclarını artırması digər ölkələri etmədiyiniz dünya ticarətində əhəmiyyətli paya malik olan böyük ölkənin devalvasiya apararaq idxalını azaltması, digər ölkələrin ixracını azaldır. Bu da digər ölkələrin devalvasiya etməsinə səbəb olur və zəncirvari devalvasiya nəticəsində xarici ticarət hədləri yenə başlanğıc səviyyəsinə geri dönər. Bu üzdən devalvasiya böyük ölkələrə o qədər də faydalı olmaz. (Dominick Salvatore, 1995: 44)

Nəticə kimi qeyd edək ki, ölkələrin devalvasiyaya əl atması çatmaq istədikləri məqsədi reallaşdırmadığı kimi, eyni zamanda devalvasiyanın yaratdığı qiymət yüksəlmələri inflyasiyaya yol açır və xarici ticarətin zəifləməsi, xarici borcların artması ilə təkrar devalvasiya-inflyasiya yaradır, nəticədə ölkənin iqtisadi inkişafı çıxılmaz vəziyyət düşür.

II FƏSİL. AZƏRBAYCANDA MÖVCUD FİSKAL VƏZİYYƏTİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

2.1. Dövlət büdcəsinin gəlir və xərclərinin iqtisadi inkişafa təsirinin təhlili

Bildiyiniz kimi, fiskal amillər pul siyasətindən asılı olmayaraq, yüksək makroiqtisadi fayda əldə etməkdə mühüm rol oynayır. Pul kütləsinin genişləndirilməsi / məhdudlaşdırılması da adekvat maliyyə siyasətini tələb edir. Məsələn, pul kütləsinin artması, dövlət büdcəsinin xərclərinin azalması qeyri-adi haldır. Sıx maliyyə siyasəti nəticəsində pul kütləsinin artması dövriyyədə qalmayıb və nəticədə pul siyasətinin məqsədlərinə nail olmaq qeyri-mümkündür. Bu, global makroiqtisadi koordinasiya sistemində problemlərin mövcudluğunu sübut edir.

Multiplikator hər hansı bir dəyişənin (məsələn, Y) digər bir dəyişəndə (X) artım və azalma dərəcəsini bir əmsaldır. Başqa sözlə desək, X dəyişəninin a qədər dəyişməsiylə Y dəyişəni Mxə qədər dəyişirsə, buradakı M multiplikator sayılır.

Dövlət, illik ümumi daxili məhsul və bütövlükdə iqtisadiyyatı izləmək üçün vergi dərəcələrində və dövlət xərclərində dəyişikliklər edir. Fiskal Multiplikator bu dəyişikliklərin iqtisadiyyata və ÜDM-ə təsirini müəyyənləşdirir. Fiskal multiplikatorun başqa bir növü hökumət xərclərinin ümumi daxili məhsula təsirini göstərir.

Ümumiyyətlə, multiplikatorun hesablanması üçün aşağıdakı düsturdan istifadə edilir:

$$M = \frac{\Delta \ddot{U}DM}{\Delta BX}$$

Burada

M – büdcə xərcləri multiplikatoru;

$\Delta \ddot{U}DM$ – Ümum daxili məhsulunun dəyişməsi;

ΔBX – Büdcə xərclərinin dəyişməsi.

Həm hüquqi, həm də fiziki şəxslərin bütün gəlirlərini sərf etməməsi aydındır. Bəzi hissələri "qənaət" kimi saxlanılır və qalanları "xərclənir". Ümumi gəlirin yığılmış hissəsi saxlanılmaq üçün marjinal meylli adlanır və istehlakçının

istehlakçının istehlaka marjinal meyilliyi deyilir. YSM və ISM hər bir dövlət üçün orta hesablanır.

Məsələn, bir ölkədə YSM 20% təşkil edir. Yəni hər bir hüquqi, fiziki şəxs gəlirlərinin 20% -ni saxlayır və 80% xərcləyir. Gəlin belə bir misala baxaq. Təsəvvür edək ki, dövlət məsrəflərini 1,000,000 dollar artırmağı qərara aldı və A tikinti şirkəti ilə bir körpü qurmağa razı oldu. 1 milyon dollar şirkətə köçürüldü. Beləliklə, dövlətin ÜDM-i 1,000,000 dollar artmışdır. Şirkət həmin miqdarın 20% -ni, ya da 200.000 ABŞ dolları yığım kimi saxlayıb, qalan 800.000 ABŞ dollarıyla B adlı şirkətdən tikinti avadanlıqları aldı. ÜDM 800 mindən çox dollar artdı. B yeni bir şirkət almaq üçün C adlı bir şirkətə 640,000 dollar ödədi və ya 160,000 saxladı və ÜDM 640,000 dollara qədər yüksəldi. Bu, beləliklə sonsuz sayda təkrar olunur. YSM-in 20% olması vəziyyətində dövlət xərclərindəki milyon dollarlıq artma ÜDM üzrə öz əksini 5 milyon dollar şəklində tapmaq imkanına sahibdir. Yəni, göstərilən nümunədə fiskal multiplikator - $5.000.000\$/1.000.000\$ = 5$ olacaqdır. Fiskal Multiplikatoru $1/YSM$ və ya $1/(1-ISM)$ düsturlarıyla hesablanır. Yəni, YSM 5 faiz olarsa, multiplikator 20, 10 faiz olarsa, multiplikator 10, nümunədəki kimi 20 faiz olarsa, multiplikator 5 olacaqdır. Məsələn, 1-ci cədvəldəki göstəricilərə nəzər salaraq dövlət büdcəsi üzrə gəlir və xərclərin multiplikatorunu hesablayaq.

2017-2018-ci illər üzrə multiplikatoru hesablayaq.

$$\Delta ÜDM_{2017} = 70337,8_{2017} - 60425,2_{2016} = 9912,8$$

$$\Delta ÜDM_{2018} = 79797,3_{2018} - 70337,8_{2017} = 9459,5$$

$$\Delta BX_{2017} = 17594,5_{2017} - 17751,3_{2016} = -156,8$$

$$\Delta BX_{2018} = 22723,2_{2018} - 17594,5_{2017} = 5128,7$$

İndi isə ilk olaraq 2017-ci il üzrə multiplikatoru hesablayaq:

$$M = \frac{\Delta 9912,8}{-\Delta 156,8} = -63,2193877551$$

Buradan görünür ki, 2017-ci il üzrə multiplikator–63,2193877551, mənfi qiymət almışdır.

İndi isə 2018-ci il üzrə multiplikatoru hesablayaq:

$$M = \frac{\Delta 9459,5}{\Delta 5128,7} = 1,844424513$$

2018-ci il üzrə multiplikator isə 1,844424513 olmuşdur.

Bu nəticələr ÜDM-lə büdcə xərcləri arasında əlaqələrə digər makroiqtisadi göstəricilərin də təsiri var.

Son 10 ildə dövlət büdcəsi üzrə gəlir və xərclərə diqqət etsək, devalvasiya illəri ilə digər illərin arasında fərqlərin olduğunu görə bilərik. Bildiyimiz kimi, iqtisadiyyatın inkişafına təsir göstərən əsas amillərdən biri də gəlir və xərclərin səviyyəsidir. Son 10 ilə dövlət büdcəsi üzrə gəlir və xərclər aşağıdakı cədvəldə əks olunmuşdur.

Cədvəldən (Əlavə 1) görüldüyü kimi, yalnız 2013-cü ildə dövlət büdcəsi gəlirlərinin həcmi xərclərin həcmindən çoxdur (19496,3 m.l.n. manat gəlir və 19143,5 m.l.n. manat xərc). Lakin digər illərdə isə dövlət büdcəsinin xərcləri gəlirlərindən çoxdur. Ən çox fərq isə özünü 2017-ci ildə göstərir (16516,7 m.l.n. manat gəlir və 17594,5 m.l.n. manat xərc).

2019-cu ildə büdcə gəlirlərinin nəzərə çarpacaq dərəcədə artırılması nəzərdə tutulmuşdur. Beləliklə, "Azərbaycan Respublikası 2019-cu il üçün dövlət büdcəsi barədə" qanun layihəsi üzrə dövlət büdcəsinin mənfəəti 20127,0 milyon AZN məbləğində proqnozlaşdırılır.

2017-ci ilə nisbətə bu, 2,621,3 mln manat yaxud 15,0%, təşkil edir, 2018 – ci ilin proqnozuna nisbətən 3361,0 milyon manat və ya 20,0% çoxdur. 2019-cu il üzrə dövlət büdcəsinin gəlirləri ÜDM-ə nisbəti 29.0% təşkil edəcək.

Qeyd etmək lazımdır ki, 2020-2021-ci illərdə ÜDM-in artım tempinin proqnozunu nəzərə alaraq öklə büdcəsi gəlirlərinin ÜDM-ə nisbətə azalması müvafiq olaraq 24,7% və 22,8% səviyyəsində planlaşdırılıb. Dövlət büdcəsinin gəlir mənbələrinin mütləq mənasında 2019-cu ildə 2018-ci ilə müqayisədə mütləq şəkildə artması Dövlət Neft Fondundan 3,116,000.0 min manat, hüquqi şəxslərin gəlir vergisi

üzrə 141,000.0 min manat, 118000.0 Aksizdə minlərlə manat. Gömrük rüsumları üzrə - 66,000.0 min manat, sadələşdirilmiş vergidə üzrə - 36.000.0 min manat, ƏDV və büdcə təşkilatlarının pullu xidmətləri, şəxsi gəlir vergisi üzrə - 28.000.0 min manat, şərtləri - Dövlət Neft Fondundan. Xarici ölkələrə kreditlər üzrə daxilolmalarda 34,9%, aksiz markalarının satışında 26,0%, hasilat vergisi üzrə 22,5%, aksiz vergisi üzrə isə 19,4% təşkil edib. Gəlirin azalması yalnız Azərbaycan Respublikasının ərazisində istehsal edilən malların (ixracatı istisna olmaqla) müqavilə (satış) qiymətinin qiyməti və milli topdansatış qiyməti (ixrac xərcləri istisna olmaqla) arasındakı fərqə görə 12,000,000 manat və ya mükafatın 6,3% -nə bərabərdir. Alınan dividendlər 2,770 min manat və ya 46,6%. (Əlavə 2).

Qeyd edək ki, təqdim edilmiş məlumatlara görə cari ilin sonuna büdcə gəlirlərinin tədiyyə növləri üzrə gözlənilən icrasının 2018-ci il üzrə təsdiq edilmiş dövlət büdcəsinin göstəriciləri ilə eyni səviyyədə olması nəzərdə tutulmuşdur.

Cari ildə olduğu kimi növbəti ildə də hökumət büdcəsinin gəlirləri daxilində xüsusi çəkisinə görə mənbələrin Dövlət Neft Fondu adından daxilolmalar üzrə 45 faiz, ƏDV üzrə 21,3 faiz, hüquqi şəxslərin gəlir vergisi üzrə 11,5 faiz, fiziki şəxslərin gəlir üzrə 5,9 faiz təşkil edəcəyi planlaşdırılır ki, bu 2017-ci il üçün həmin göstəricilərdən müvafiq olaraq 9,4 faiz bəndi çox, 4,1 faiz bəndi, 1,5 faiz bəndi və 1,1 faiz bəndi azdır. Qeyd edilən gəlir mənbələri (xüsusi çəkiləri azalan) üzrə proqnoz məbləğlərinin cari ilin müvafiq göstəricilərindən çox olmasına baxmayaraq əsasən Dövlət Neft Fondundan daxilolmaların 3116,0 mln. manat çox nəzərdə tutulması hesabına büdcə gəlirlərinin 20,0% artması həmin mədaxil mənbələrinin büdcə gəlirlərində xüsusi çəkisinin azalmasına gətirib çıxarır.

Qanun layihəsindəki Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsində müəyyən olunmuş vergi dərəcələrinə müvafiq olaraq 2019-cu ildə Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsinə vergi daxilolmalarının hesablanması zamanı məhsulların müqavilə (satış) qiymətinin (ixrac xərcləri istisna olmaqla) qiyməti dövlət büdcəsinin 30% -i toplandığını və vergi ödəyicisinin vergilərin, faizlərin, maliyyə sanksiyaları və digər inzibati pul cəzalarının ödənilməsində iştirak etmişdir.

Cari ilin büdcəsindən fərqli olaraq 2019-cu ilin Qanun layihəsində dövlət büdcəsinin mərkəzləşdirilmiş gəlirlərinin formalaşma mənbələrinə Mərkəzi Bankın mənfəətindən ayırmalar daxil edilməmişdir. Digər bütün mənbələr və yerli gəlirlərin formalaşma mənbələri eyni qaydada nəzərdə tutulmuşdur.

Azərbaycan Respublikasında "2019-cu il dövlət büdcəsi barədə" qanun layihəsində ölkə büdcəsinin xərcləri 20,905.7 milyon AZN təşkil edir. 2017-ci ilə nisbətən 3154,4 mln. man. yaxud 17,8 faizini təşkil edib. 2019-cü il üzrə proqnoz göstərici ilə bərabər 2964,7 mln. man. və ya 16,5% gözlənilən göstəricilərlə 3062,8 mln. man. və ya 17,2 faizdən çox proqnozlaşdırılır.

2019-cu ilin dövlət büdcəsi məsrəflərinin ÜDM-də həcmi 30,1 faiz olması proqnozlaşdırılır ki, bu 2018-ci il üzrə gözlənilən göstərici ilə nisbətdə 3,9 % çoxdur. 2020-2021-ci illər üzrə dövlət büdcəsinin xərclərinin ÜDM-ə nisbətini müvafiq olaraq 24,9% və 22,9% səviyyəsində azalması nəzərdə tutulmuşdur. Dövlət büdcəsinin gəlirlərində olduğu kimi, xərclərinin də ÜDM-ə nisbət göstəricisinin azalması ÜDM-in daha da sürətli artma tempiylə proqnozlaşdırılma ilə bağlıdır.

Büdcə xərclərinin *funksional təsnifatı* üzrə dövlət büdcəsi xərclərinin 2018-ci ilin proqnozuyla nisbətdə ÜDM-ə faiz nisbəti üzrə ən böyük artım 3,1 faiz bəndi olmaqla "Sənaye, faydalı qazıntılar və tikinti" bölməsinin, ən çox azalma isə 0,8 faiz bəndi olmaqla "İqtisadi fəaliyyət" bölməsinin payına düşür.

2017-ci ilə qədər proqnozla müqayisədə ümumi büdcə xərclərinin 8 hissəyə endirilməsi nəzərdə tutulur və funksional təsnifat 6 hissəyə qədər artacaq. "Ümumi dövlət xidmətləri" bölməsində "Sənaye, tikinti və mineral ehtiyatlar" bölməsində 8,5 faiz, "İqtisadi fəaliyyət" bölməsində 3,2 %, "Sosial müdafiə və sosial təminat" bölməsindəki əsas azalma 2,6 % artmışdır. "Müdafiə" bölməsi 1,6, "Əsas bölmələrlə əlaqəli olmayan xidmətlər" bölməsində 1,5 % olacaq.

2018-ci ildən fərqli olaraq 2019-cu ildə dövlət büdcəsində ən yüksək olan dövlət büdcəsi xərclərinin payı 23,7% -dir, "Sənaye, tikinti və mineral xammal" bölməsində isə əsasən 2018-ci ilə olan proqnoz ilə nisbətdə 2232,3 milyon manat artımla əlaqəlidir.

Dövlət büdcəsinin xərclərinin funksional təsnifatına əsasən 2018-ci il üzrə proqnoz göstəriciləri ilə nisbətdə 10 bölmə üzrə artma, 4 bölməyə görə isə azalma diqqətdə saxlanılır. Ən böyük artmalar “Sənaye, faydalı qazıntılar və tikinti” bölməsində 2232,3 milyon AZN, “Ümumi dövlət xidmətləri” bölməsi üzrə 703,9 milyon AZN, “Təhsil” bölməsində 210,3 milyon AZN, faizə görə isə “Yanacaq və enerji” bölməsi üzrə 2,3 dəfə, “Sənaye, faydalı qazıntılar və tikinti” bölməsində 82,3%, “Nəqliyyat və rabitə” bölməsi üzrə 63,8 faiz gözlənilir.

Ən çox azalma isə “İqtisadi fəaliyyət” bölməsində 547,5 milyon AZN və ya 69,0%, “Sosial müdafiə və sosial təminat” bölməsində 154,8 milyon AZN və ya 6,6 faiz, “Əsas bölmələrə aid olmayan xidmətlər” bölməsində 59,1 milyon AZN və ya 3,8 faiz və “Səhiyyə” bölməsində 6,1 milyon AZN və ya 0,8 faiz nəzərdə tutulur (Əlavə 3).

2019-cu il üzrə dövlət büdcəsinin layihəsində xərclərin *iqtisadi təsnifat* üzrə strukturunda ən böyük xüsusi çəki “Qeyri-maliyyə aktivlərinin alınması” bölməsində 2018-ci ilin proqnozu ilə müqayisə etsək 8,7 faiz bəndi çox olmaqla 29,6% səviyyəsində nəzərdə tutulmuşdur. Ən kiçik pay (0,5%) isə qrantlar və digər ödənişlərin maliyyələşdirilməsi ilə bağlı xərclər üzrə nəzərdə tutulmuşdur.

Cari ilin proqnozu ilə müqayisədə "qeyri-maliyyə aktivlərinin alınması" bölməsinin iqtisadi təsnifatında əsas artım 2,444,7 milyon manat təşkil etmişdir. və ya 65,3%, "Maliyyə əməliyyatları" bölməsində - 388,0 mln. və ya 30,9%, "Faizlərlə ödənişlər" bölməsində 231,2 mln. man. və ya 60,7%, "məhsulların (işlər və xidmətlərin) alınması" - 259,3 mln. və ya 8,1%, "Təqaüd" bölməsində - 104,3 milyon manat. və ya "Qrantlar və digər ödənişlər" bölməsində azalma 521,0 milyon UAH təşkil edir. manat və ya 83,8% təşkil edib. Qeyd etməliyik ki, son 10 ildə ilk dəfə "Maliyyə aktivləri ilə əməliyyatlar" bölməsində vəsait nəzərdə tutulmamışdır.

Göründüyü kimi, cari illə müqayisədə növbəti ildə mütləq ifadədə ən böyük artım 2444,7 mln. manat və ya 65,3%, olmaqla “Qeyri-maliyyə aktivlərinin alınması” bölməsindədir ki, bunu da əsasən dövlət əsaslı vəsait qoyuluşu məsrəflərinin 2232,2 mln. manat artım ilə əlaqələndirmək olar.

“Büdcə zərfi”nə görə növbəti ildə dövlət büdcəsinin xərclərinin 51,5%-i və ya 10769,5 mln. manatının *cari xərclərə* (cari illə müqayisədə 137,4 mln. manat yaxud 1,3% az), 37,7 %-i və ya 7873,4 mln. manatının *əsaslı xərclərə* (cari illə müqayisədə 2481,1 mln. manat və ya 46,0% çox), 10,8%-i və ya 2262,8 mln. manatının *dövlət borcuna xidmətlə əlaqəli məsrəflərə* (cari illə müqayisədə 621,0 mln. manat və ya 37,8% çox) yönəldilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Cədvəl 4. 2017-2019-cu illərdə iqtisadi təsnifat üzrə dövlət büdcəsi xərclərinin strukturu, min manatla

Bölmələr	2017-ci il icra məbləğ	2018-ci il proqnoz məbləğ	2018-ci il gözlənilən icra məbləğ	2019-cu il proqnoz		müqayisə					
						2017-ci ilin icrası ilə		2018-ci ilin proqnozu ilə		2018-ci ilin gözlənilən icrası ilə	
						fərq	faiz	fərq	faiz	fərq	faiz
Əməyin ödənişi	3640662,3	4132665,8	4097946,8	4236961,0	20,3	596298,7	116,4	104295,2	102,5	139014,2	103,4
Malların (işlərin və xidmətlərin) satın alınması	3174675,0	3184103,4	3160264,0	3443396,8	16,5	268721,8	108,5	259293,4	108,1	283132,8	109,0
Faizlər üzrə ödənişlər	375350,5	380905,3	380905,3	612088,7	2,9	236738,2	163,1	231183,4	160,7	231183,4	160,7
Subsidiyalar və cari transfertlər	737787,6	960522,0	954121,5	978787,2	4,7	240999,6	132,7	18265,2	101,9	24665,7	102,6
Qrantlar və digər ödənişlər	177736,9	621714,1	618230,4	100724,5	0,5	-77012,4	56,7	-520989,6	16,2	-517505,9	16,3
Təqaüdlər və sosial müavinətlər	2065269,6	2174566,3	2163273,5	2211193,7	10,6	145924,1	107,1	36627,4	101,7	47920,2	102,2
Digər xərclər	2761665,1	1431869,7	1420427,0	1487220,1	7,1	1274445,0	53,9	55350,4	103,9	66793,1	104,7
Qeyri-maliyyə aktivlərinin alınması	3322442,4	3746547,8	3740114,3	6191201,7	29,6	2868759,3	186,3	2444653,9	165,3	2451087,4	165,5
Maliyyə aktivləri üzrə əməliyyatlar	106594,5	52000,0	51480,0	0,0	0,0	-106594,5	0,0	-52000,0	0,0	-51480,0	0,0
Öhdəliklər üzrə maliyyə əməliyyatları	1389099,8	1256105,6	1256105,6	1644126,3	7,9	255026,5	118,4	388020,7	130,9	388020,7	130,9
YEKUN	17751283,7	17941000,0	17842868,4	20905700,0		3154416,3	117,8	2964700,0	116,5	3062831,6	117,2

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/finance/az/006az.xls>

Cari ilin ötən illə müqayisədə cari xərclərin payı növbəti ildə 9,3 faiz azalıb, kapital xərclərinin payı 7,6 faiz artıb və dövlət borcunun xidmətinə xərclərin payı 1,7 faiz bahalaşıb.

İqtisadi təsnifatın ayrı-ayrı bölmələri üzrə aşağıdakıları qeyd etmək olar:

İşgüzar xərclər 2018-ci ilin sonuna gözlənilən performans göstəricisindən 3,4% və ya 4236961,0 min manat səviyyəsində proqnozlaşdırılır. Bu, ümumi büdcə xərclərinin 20,3% -ni təşkil edir. Təhlil göstərir ki, sonrakı illərdə bu istiqamətdə vəsaitlər "Mənzil və kommunal xidmətlər", "Yanacaq-enerji kompleksi", "Sənaye, tikinti və mədəncilik" və "İqtisadi fəaliyyət" bölmələrində proqnozlaşdırılmamışdır. Ümumiyyətlə, əmək haqlarına ayrılan vəsaitin 95,5% -i növbəti ildə funksional təsnifatın beş hissəsinə bölünür. Ən böyük pay "Təhsil" bölməsində - 32,9%.

Məhsulların (işlərin və xidmətlərin) alınması məqsədilə büdcə layihəsində bölməsində 3443396,8 min manat və ya büdcə xərclərinin 16,5%-i səviyyəsində vəsait nəzərdə tutulmuşdur. Növbəti ilə proqnozlaşdırılmış bu vəsait cari il üzrə gözlənilən icrası ilə müqayisədə 8,9% çoxdur.

"Büdcə zərfin"də verilən məlumatların təhlili göstərir ki, məhsulların (işlərin və xidmətlərin) alınması üzrə pulların mütləq ifadə edilməsində ən böyük artım texniki xidmətlərin ödənilməsi ilə bağlı xərclər üçün nəzərdə tutulub. Beləliklə, bu xərclər 253,752.1 min manat miqdarında proqnozlaşdırılır ki, bu isə 2018-ci ildə gözlənilən icraata nisbətən 87.679.1 min manat təşkil edir.. Nisbi ifadədə isə qaz haqlarının ödənilməsi ilə bağlı xərclər ən yüksək artım tempinə malikdir – 2,1 dəfə. Ən böyük azalma isə digər kommunal xidmətləri haqlarının ödənilməsi üzrə proqnozlaşdırılmışdır. Bu xərclərə 2018-ci ildə gözlənilən 157751,4 min manata qarşı növbəti ildə 94870,0 min manat vəsait nəzərdə tutulubdur. Azaldılmanın, "əsas bölmələrlə əhatə olunmayan xidmətlər" bölməsində kommunal xidmətlər, rabitə xidmətləri və digər fəaliyyətlərlə bağlı birdəfəlik xərclərin bu istiqamətdə azalması ilə bağlıdır.

Faizlər üzrə ödənişlərə növbəti ilə 612088,7 min manat məbləğində və ənənəvi olaraq ümumi dövlət xidmətləri ilə bağlı xərclərdə nəzərdə tutulmuşdur. 2019-cu ilə proqnozlaşdırılmış vəsait cari ilin gözlənilən icrasına nəzərən 60,7%

çoxdur. Təhlil göstərir ki, artım məbləğinin 82,7%-i xarici təşkilatlara faizlər üzrə ödənişlərin, 17,2%-i kommertiya bankları üzrə ödənişlərin payına düşür. Faizlər üzrə ödənişlərə cəmi xərclərin 3,0%-i səviyyəsində vəsait proqnozlaşdırılmışdır. Gələn il subsidiyaların və köçürmələrin dəyəri 978,787,200 manat təşkil edəcək. Bu, ümumi xərclərin 4,7fəzini təşkil etməkdədir. 2019-cu ilə nəzərdə tutulan proqnozlaşdırılan vəsait cari ildə gözləniləndən 2,6% çoxdur. Təhlil göstərir ki, 2019-cu ilin dövlət büdcəsinin tərkibində funksional təsnifatın “Yanacaq və enerji” bölməsində ilk dəfə olaraq subsidiya və cari transfertlərin ödənilməsi üçün vəsait proqnozlaşdırılmışdır. Bu istiqamətdə nəzərdə tutulmuş vəsaitin 30,0%-i “Ümumi dövlət xidmətləri” bölməsinin payına düşür. Təhlildən aydın olur ki, ümumilikdə bu xərclərin artımı əsasən “Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı, balıqçılıq, ovçuluq və ətraf mühitin mühafizəsi” bölməsində nəzərdə tutulmuş artımla izah olunur. Bu bölmənin subsidiya və cari transfertlər üzrə xərclərdə xüsusi çəkisi 29,8%-dir. 2018- ci ilin axırına gözlənilən icra göstəricisinə nəzərən “Sosial müdafiə və sosial təminat” bölməsi üzrə bu xərclər 248750,0 min manat azalma ilə nəzərdə tutulmuşdur. Bu, ötən il Azərbaycan Dövlət Neft Şirkətinə ayrılan vəsaitin gözlənilməyəcəyi ilə bağlıdır.

Gələn il büdcə xərclərinin 0,5% -ni təşkil edən hədiyyə və digər ödənişlərə 100724,5 min manat ayrılacaq və 2019-cu ildə iqtisadi tənəzzüllə gözlənilən yeganə bölmədir. 2018-ci ildə gözlənilir gözlənilən performans göstəricisi ilə müqayisədə gələn il planlaşdırılan vəsaitin həcmi 6,1 dəfə azdır. Təhlil göstərir ki, bu bölmə üzrə xərclərin strukturunda 2018-ci ilin sonuna dövlət idarəçiliyinə cari ödənişlər üzrə 543,270.0 min manat icra ediləcək və gələn il heç bir xərc gözlənilmir. Beynəlxalq üzvlük haqları üzrə ödənişlərin məbləği 15542,1 min manat artaraq 70204,5 min manat səviyyəsində müəyyən edilib. 2019-cu ildə 2,211,193,700 AZN məbləğində təqaüd və sosial müavinət verilmişdir ki, bu da ümumi məsrəflərin 10,6% -nə bərabərdir. Cari ilin gözlənilən rəqəmləri ilə müqayisədə, bu xərclərin 47,920,2 min manat yaxud 2,2% artması proqnozlaşdırılır və ənənəvi şəkildə "Sosial Müdafiə və Sosial Müdafiə" bölməsinin nisbəti 96,1% çoxdur.

Təqaüd və sosial müavinətlər çərçivəsində işsizlərin təlim və yenidənqurma ilə bağlı köçürmələrin həcmi 10,3 dəfə artırıldı. Bu istiqamətdə 16,942,6 min manat

proqnozlaşdırılıb və artımın əsas səbəbi gələn il üçün işsizliyin sığortalanmasıdır. Qaçqınlara və məcburi köçkünlərə verilən müavinətlərin həcmi də əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Beləliklə, cari ilin gözlənilən həyata keçirilməsinə nisbətə bu məbləğ 14075,4 min manat yaxud 2014-cü ildə 95,6 min manat səviyyəsində proqnozlaşdırıldı.

Bu ilin sonunadək 234820,0 min manat ödəniləcək və növbəti 28620,0 min manat proqnozlaşdırılır. Təqdim olunan məqsədlərdən biri də tələbə təqaüdüdür. Beləliklə, 2017-ci il üçün gözlənilən rəqəmlərdən 23,775,700 manat məbləğində 2.4 dəfə azdır. Digər xərclərə növbəti ildə cəmi xərclərin 7,1%-i qədər və ya 1487220,1 min manat məbləğində vəsait proqnozlaşdırılmışdır. Bu, 2018-ci ilin axırına gözlənilən icra göstəricisinə nisbətə 4,7% çoxdur.

Təhlil göstərir ki, digər xərclərin tərkibində nəzərəcarpacaq artım əsaslı xərclərin, o cümlədən yolların əsaslı təmiri ilə bağlı xərclərin ödənilməsində nəzərdə tutulmuşdur. “Əsas bölmələrə daxil edilməyən xidmətlər” bölməsinin “Digər xərclər”də xüsusi çəkisi 48,4% təşkil edəcək.

Qeyri-maliyyə aktivlərinin alınmasına 2019-cu ildə 6191201,7 min manat məbləğində vəsait proqnozlaşdırılmışdır. Bu, büdcə xərclərinin 29,6%-ə bərabərdir. Növbəti ilə nəzərdə tutulmuş vəsaitin 79,5%-i “Sənaye, tikinti və faydalı qazıntılar” bölməsinin payına düşür.

2018-ci ilin axırına gözlənilən icraya nəzərən növbəti ilə proqnozlaşdırılmış məbləğ 65,5% çoxdur. Bölmə üzrə artım tikililərin inşası üzrə proqnozlaşdırılmışdır.

Öhdəliklər üzrə maliyyə əməliyyatlarına 2019-cu ildə 1644126,3 min manat və ya cari ildə gözlənilən icra göstəricisinə nəzərən müqayisədə 30,9% çox vəsait proqnozlaşdırılmışdır. Bu, cəmi büdcə xərclərinin 7,9%-i qədərdir. Öhdəliklər üzrə maliyyə əməliyyatlarına vəsait tam məbləğdə “Ümumi dövlət xidmətləri” bölməsi üzrə nəzərdə tutulmuşdur.

Bu xərclərdə növbəti ilə proqnozlaşdırılmış artım məbləğinin 99,5%-i il ərzində qaytarılmalı uzunmüddətli xarici ssudalarının payına düşür. Gələn il büdcə layihəsində, xarici borcların yuxarı və aşağı səviyyələri 2018-ci ilə uyğun olan rəqəmlərlə müqayisədə əhəmiyyətli dərəcədə azalıb. Beləliklə, daxili dövlət

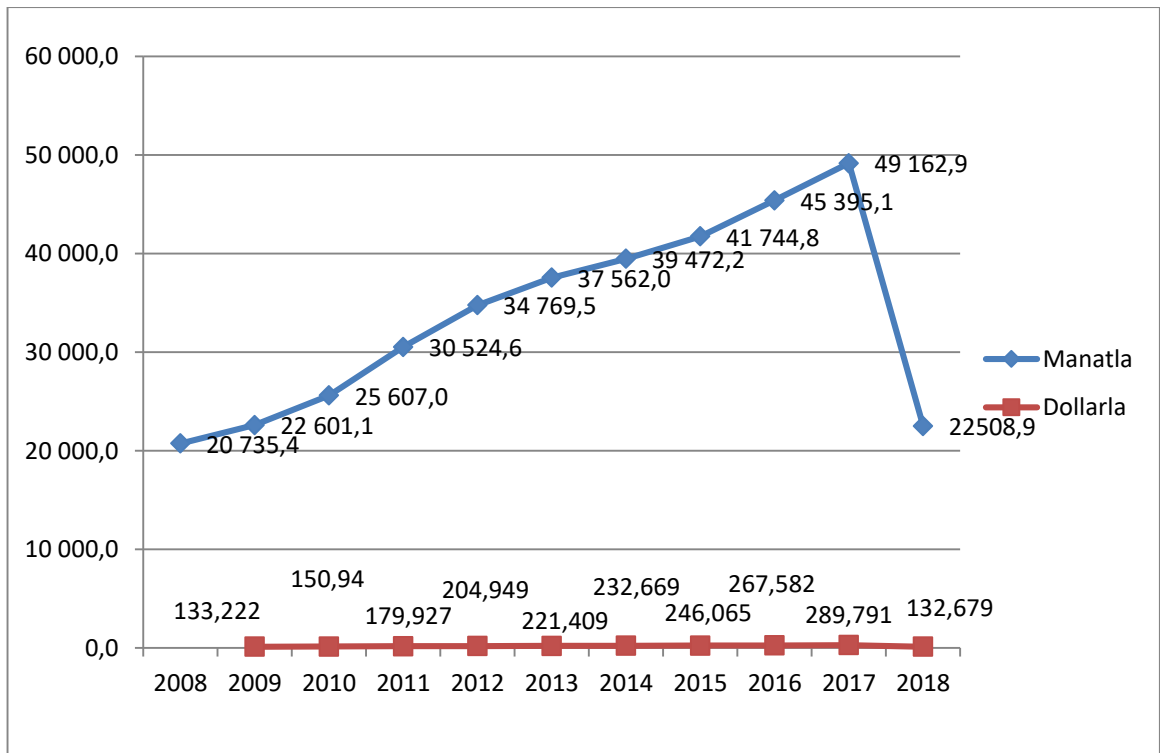
borclarının yuxarı həddi 700.0 milyon UAH təşkil edir. manat, maksimum xarici borc (limit) 1000.0 mln. 300 milyon manat məbləğində təmin edilir. manat və 30,0% və 3500,0 mln manat yaxud 77,8% azdır. İl ərzində ödənilməli olan dövlətin maksimum zəmanəti 4000.0 milyon UAH təşkil edir. 6000,0 milyon manat məbləğində təmin edilir və ya 60,0% azdır. Azərbaycan Respublikasının büdcə xərclərinin gələn il üçün yuxarı həddi 26.674.1 milyon manat təşkil edir. Hesablanan kilo.

Dövlət Neft Fondunun gəlirləri istisna olmaqla, proqnozlaşdırılan büdcə kəsiri 2019-cu il üçün 2018-ci ildəki eyni göstərici ilə müqayisədə 3,527,6 milyon manat təşkil edəcək. 14,127,3 milyon manat yaxud 20,0 milyon manat. Hesablanan kilo.

Ötən on il ərzində, neftdən asılı olan Azərbaycan iqtisadiyyatı büdcə gəlirləri ilə məsrəflərinə əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Hansı sahələrdə böyümə və böhran daha çox təsir göstərdi?

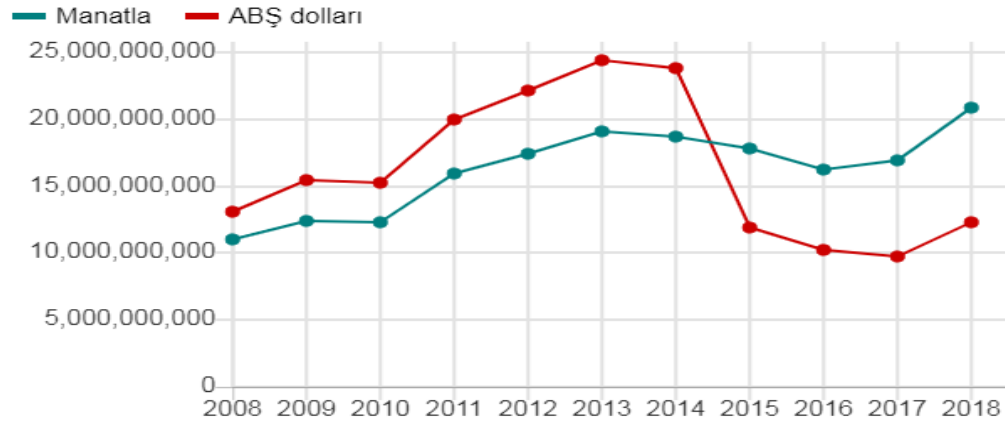
BBC Azərbaycan büdcəsinin on il ərzində necə dəyişdiyini izah edir. Qeyd etməliyik ki, 2018-ci il üzrə büdcə üçün istifadə olunan rəqəmlər Milli Məclisə təqdim edilmiş layihəyə aiddir və qəbul edilmiş qanuna düzəliş edilmir. Bu məlumat dərc olunduqda, bu qrafik yenilənəcək.

Qrafik 1. Büdcə gəlirləri 2008-2018

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/finance/az/006az.xls>

Qrafik 2. Büdcə xərcləri 2008-2018

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/finance/az/006az.xls>

Büdcə xərclərinin müqyayisəsi göstərir ki, dollar dəyərində kəskin şəkildə azalmışdır. Bu rəqəm 2008-ci ildə dolların dəyərindən daha aşağıdır.

Bu azalma göstərir ki, büdcə xərcləri 10 il əvvəl, 2015-ci ildən azdır.

Bu hesablamada, dollar dəyərinin əhəmiyyətsiz olduğunu qeyd edərkən, bu fərqin daha da dərin olduğunu başa düşmək olar.

Hesablamada ABŞ dolları ilə müqyayisə etsək, 2008-ci ildən 2014-cü ilədək eyni ilin ilk gününün (1 yanvar) nisbəti ilə məsrəfləri hesablamışıq. 2015-ci ildə olan devalvasiya və ondan sonrakı dəyişkənlik əsasında həmin metodologiya dəyişdirilib. 2015-ci il üzrə devalvasiyadan sonra ilk dollar (23 fevral 2015) müşahidə edilmiş məzənnə (1 ABŞ dolları = 1.4938 manat) hesablanıb. 2016-cı ildəki dəyişikliklər səbəbindən biz Mərkəzi Bankın bir illik məzənnəsini istifadə etdik (1 ABŞ dolları = 1.5965 manat). 2017-ci il üçün ilk 48 həftədə müşahidə edilən valyuta məzənnəsinin təxminən orta dəyəri (1 ABŞ dolları = 1,727 manat) istifadə edilmişdir. 2018-ci ildə bir dolların ildə 1,7 manat olacağı proqnozlaşdırılır.

2.2. Devalvasiyanın iqtisadi artıma təsirinin təhlili

2015-ci ildən, xarici iqtisadi zərblərin və milli valyutanın devalvasiyası nəticəsində maliyyə sisteminin riskə həssaslığı artır, maliyyə göstəriciləri isə pisləşib. Artan risklər fonunda, bəzi maliyyə institutlarının davamlı və uzunmüddətli

hədəflərinə və sadə riskin idarə edilməsinə yönəldilmiş biznes modeli və strategiyasının olmaması maliyyə sisteminin yeni iqtisadi şəraitə və bazar şərtlərinə və məhdud maliyyə vasitəçiliyinə uyğunlaşmasını çətinləşdirir. Strateji məqsədlər bankların yenidən qurulması və kapitallaşdırılması, aktivlərin bərpası, sığorta bazarının inkişafı və maliyyə imkanları daxil olmaqla, yeni çağırışlar əsasında müəyyən edilmişdir.

2014-cü il ikinci yarısından bəri dünya bazarında neft qiymətlərinin azalması da Azərbaycan iqtisadiyyatına təsir etməyib. Neft gəlirlərinin azalması nəticəsində ölkəyə xarici valyuta daxilolmaları azalıb, xarici valyutaya olan tələbat isə manatla bağlı təzyiqin artmasına səbəb olan xarici valyutaya olan tələbatı aşdı. 2015-ci ildə valyuta bazarında vəziyyətin tarazlaşdırılması, ödəniş balansını və ölkənin strateji ödəmə qabiliyyətini təmin etmək məqsədilə iki devalüasiya həyata keçirilmişdir. (www.imf.org) İlk devalüasyondan sonra, ikinci devalüasyondan sonra depozitin dollarlaşdırılmasına və kredit portfelinin meydana gəldiyi zaman bank sistemindən pullar xaric edilib. Ümumi iqtisadi artımın zəifləməsi ilə bank sektorunda uzunmüddətli fəaliyyət azalmışdır.

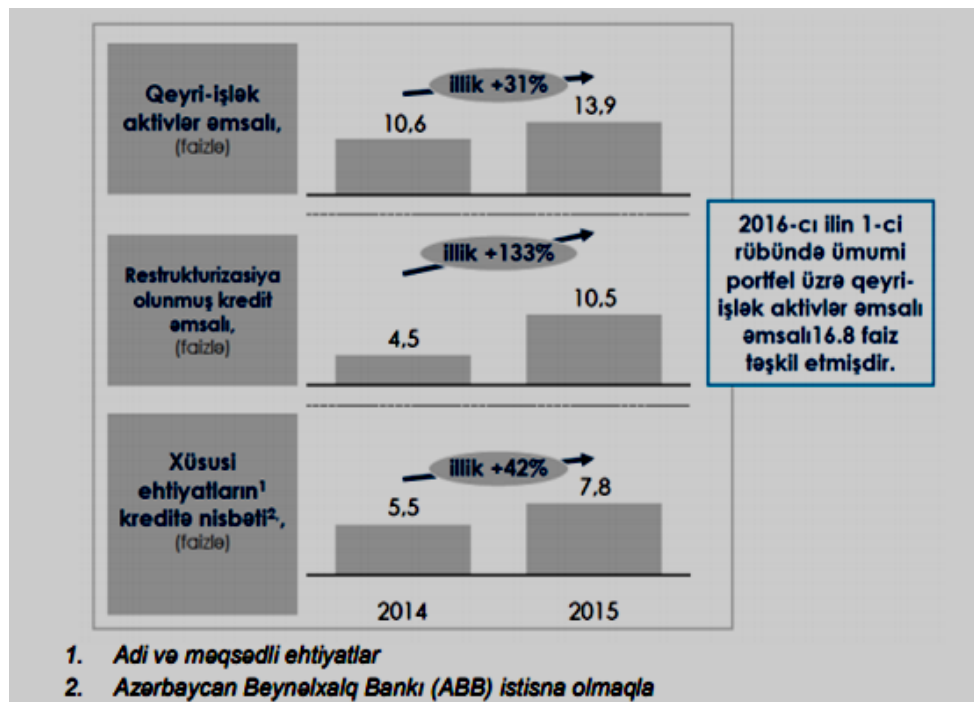
Borcun ödəmə qabiliyyətinin zəifləməsi kredit riskin artmasına gətirib çıxardı. Borc borcları da daxil olmaqla mövcud riskləri idarə etmək üçün banklar kreditlərini yenidən qurdular. Alınan tədbirlərin müsbət təsirinə baxmayaraq, makroiqtisadi qeyri-müəyyənliklərin qorunması bankların kredit riskinə qarşı həssaslığını artırmışdır. Nəticədə, iqtisadi artım dövründə yaradılan kapital sütunlarının bir hissəsi itirildi və ümumi sərmayə yetərliyi nisbəti minimum standartlara yaxınlaşdı və 2015-ci il üzrə Mərkəzi Bankın məlumatlarına görə, əvvəlki ilə nisbətən 4,2 faiz azalaraq 14,7 faiz azalıb (<http://www.worldoil.com> -2016).

Birinci devalüasyondan sonra depozit və dollar portfelinin dollarlaşması milli valyutaya olan inamın azaldığını göstərir, ikinci devalüasyondan sonra maliyyə resurslarının bölüşdürülməsi sektorun vəziyyəti ilə bağlı narahatlığı əks etdirir. Bu halda, 1961-ci il 19 yanvar tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununun "Tam Depozitlərin Sığortası haqqında" qəbul edilməsi bank sektoruna ictimaiyyətin inamının artmasına səbəb olmuşdur. Belə ki, yeni Qanunu əsasında, Əmanətlərin

Sığortalanması Fondunun Himayəçilik Şurası tərəfindən əmanətlər üzrə müəyyən olunmuş illik faiz dərəcəsi həddindəki bütün mühafizə edilən əmanətlər, miqdarından asılı olmayaraq, 3 il müddətinə tam sığortalanmışdır. Eyni zamanda, əmanətlərin cəlbediciliyini artırmaq üçün 2016-cı il fevral ayının 1-dən başlayaraq fiziki şəxslərin əmanətləri üzrə ödənilmiş illik faiz gəlirləri 3 il müddətində vergidən azad edilmişdir. Bundan başqa, maliyyə bazarlarının nəzarəti məsələləri üzrə Palatası Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 2016-cı il 3 fevral tarixli 760 nömrəli Fərmanı ilə maliyyə sektorunun sabitliyini təmin etmək və bu sahədə nəzarət mexanizmlərini təkmilləşdirmək məqsədi ilə yaradılmışdır.

Bank sisteminin aktivlərinin artım tempinin zəifləməsi potensial borcalanların kredit tələbinin və bankların kredit təklifinin azalması ilə əlaqədar olmuşdur. Milli valyutanın ucuzlaşması borcalanların xarici valyutada kreditləri üzrə ödəmə qabiliyyətinə təsir etmiş və bankların kredit portfelinin keyfiyyətinin pisləşməsinə səbəb olmuşdur. 2015-ci ildə ümumi portfeldə qeyri-ışlək və restrukturizasiya olunmuş kreditlərin xüsusi çəkisi əvvəlki ilə nəzərən, müvafiq olaraq, 30 faiz və 130 faiz yüksəlmiş, habelə xüsusi ehtiyatların ümumi portfeldə payı 40 faiz artmışdır (şəkil 2). (www.chamber.az - 2017)

Şəkil 2. Devalvasiyadan sonra portfelin geri ödəniş qabiliyyəti

Mənbə: www.chamber.az

Milli valyutanın devalvasiyasından sonra banklarda fəaliyyət göstərməyən aktivlərin həcmi artmışdır. Yenidən qurulmuş kreditlərin dinamikası göstərir ki, bankların kredit portfelinin keyfiyyətinin pisləşməsi tendensiyası davam edəcək və fəaliyyətsiz kreditlərin həcmi artacaq. Kredit riskin ötürülməsi vasitələrindən istifadə edilməməsi bankın balansda qalmasına səbəb olur. İşlərini qeyri-reallaşdırılan aktivlərlə səhv təşkil edən banklar böyük itkilərə səbəb olurlar. Beynəlxalq təcrübədə qeyri-fəaliyyət göstərən aktivlərin ixtisaslaşmış qurumlara köçürülməsi aktivin bazar dəyərinin tam bərpasını təmin edir. Mövcud problemi həll etmək üçün qeyri-fəaliyyət göstərən aktivləri yenidən təşkil etmək lazımdır.

Azərbaycanın devalvasiyasının sosial-iqtisadi həyatına müsbət təsiri aşağıdakı kimi təsnif edilə bilər.:

Əsas istehlak mallarında azalma. Hesablamalar göstərir ki, ərzaq məhsullarının 90 faizi istehlak bazarında satılır və yerli istehsal ən böyük tələbədir. Burada idxal payı 10 faiz azalıb. Buna görə, qida qiymətləri qiymət artımı 10 faizdən çox olmasa belə qiymətlərdə əhəmiyyətli artım olmamalıdır. Hal-hazırda bazarda bəzi yerli məhsullar üçün müşahidə olunan qiymət artımı iqtisadi deyil, subyektivdir. Bəzi həmkarları fürsətdən, narahatlıq faktorundan istifadə edirlər (tez-tez məqsəduyğun şəkildə yaradır), qiymətlərin artırılması və daha çox mənfəət qazanmaq istəyənlər. Bütün iqtisadiyyatlarda oxşar proseslər müşahidə olunur, lakin dünyanın müxtəlif ölkələrində yaşanan təcrübələr bunun müvəqqəti, qısa müddətli bir proses olduğunu göstərir. Qiymətlərin süni artımı iqtisadi normalara əsaslanmır və tənzimləyici alətlərin tətbiqindən sonra dövlət müdaxiləsinə müdaxilə edə bilməz və bazar vəziyyəti sabitləşir. Bu mexanizmlər artıq dövlət səviyyəsində tətbiq olunub - onlar süni qiymət artımı ilə mübarizə aparır, cərimələr tətbiq olunur, istehlak bazarında qiymətlərin idarə olunmasına nəzarət edilir, qəzəb və devalvasiya yaratmaqla qiymətləri artırmaq üçün tədbirlər görülür. Yaxın gələcəkdə görülməli tədbirlər öz nəticələrini göstərəcək və istehlak malları və xidmət bazarında qiymətlər real valyuta məzənnəsini əks etdirmək üçün düzəldiləcək.

Dövlətin valyuta ehtiyatlarının çoxalması. Üzən məzənnəyə keçiş dövlətə yükü əhəmiyyətli dərəcədə azaldır və ən başlıcası, ölkənin valyuta ehtiyatlarından daha

effektli istifadə etməyə şərait yaradır. Məsələn, bu, Ukrayna nümunəsi ilə təsdiqlənə bilər. 2015-ci ilin fevral ayı Ukraynanın milli valyutası Grivnasının devalvasiyasıdır və dollarla müqayisədə dəyərini 50% -dən çox azaldıb. Başlanğıc mərhələdə yüzən valyuta məzənnəsinə keçdikdən sonra, Grivnası məzənnəsi yüzdə 100 idi (15 Grivnası / 1 dollardan 30 Grivna / 1 dollara). Həqiqi bazar nisbəti (24-25 qrivna / 1 dollar) bazarda narahatlıq və psixoloji stressdən sonra bərpa edildi. Bunun əvəzinə 2015-ci ilin axırında Ukraynanın beynəlxalq qızıl ehtiyatları % yüksələrək 13,3 milyard dollara çatdı. (www.imf.org) Bir dəyişkən məzənnəyə keçdikdən sonra Azərbaycanda eyni proses baş verəcək. İndiyədək sabit manatın saxlanması üçün istifadə olunan valyuta ehtiyatları artıq yığılacaq və ilin sonuna qədər dövlətin strateji qızıl və valyuta ehtiyatlarında əhəmiyyətli artım qeydə alınacaq.

Xarici kapitalın cəlb edilməsi. Son illərdə dünya ölkələri xarici sərmayə problemi ilə qarşı-qarşıya gəlib, 2015-ci ilin sonuna 20 milyard dollar Azərbaycan iqtisadiyyatına yatırılıb, onların yarısı xarici investisiyalardır. Doğrudur, həmin investisiyalar əsasən neft sektoruna yönəldilmişdir, lakin iqtisadiyyatın qeyri-neft sektoruna investisiyaların həcmi də artmışdır. Şərqi Avropa və keçmiş sovet dövlətlərinin təcrübəsindən aydın olur ki, milli valyutaların real məzənnəsinin saxlanması xarici investorlar üzrə cəlbedici imkanlar əmələ gətirir. Yuxarıda göstəriləndiyi kimi, dəyişkən məzənnəyə keçmə qorunma və valyuta ehtiyatlarının daha da artmasına səbəb olacaqdır. Bu, öz növbəsində, xarici investisiyaların cəlb edilməsində mühüm rol oynayan ölkənin iqtisadi göstəricilərinin yaxşılaşdırılmasını nəzərdə tutur.

Bu vəziyyətdə dövlətin vəzifəsi dünya bazarında iqtisadi prosesləri düzgün qiymətləndirərək dövlət iqtisadiyyatına lap çox xarici investisiyalar cəlb etməkdir. Bilavasitə qeyd etmək gərəkdir ki, indi investorlar Çin bazarını tərk edir və investisiya üçün daha gerçək bazarlar axtarırlar. Xarici valyuta məzənnəsinə keçdikdən sonra beynəlxalq reyting agentliyi Moody's Dünya Bankından sonra Azərbaycanla bağlı sabit bir görünüşü açıqladı. Bu göstərir ki, Azərbaycan xarici investisiyaların cəlb olunması üçün hər fürsətə malikdir: yüksək reyting, iqtisadi potensial, müasir infrastruktur, perspektivli sahələr və əlverişli biznes şəraiti. Bundan

başqa, Nazirlər Kabinetinin son iclası zamanı Prezident İ. Əliyev iqtisadiyyatın qeyri-neft sahəsinə xarici investisiyaların prioritet vəzifələrdən biri olduğunu və bu istiqamətdə real addımlar atmağa başladığını bildirdi.

Biznes mühitinin liberallaşdırılması. Üzən məzənnəyə keçid dövründə biznes şəraitinin lap da liberallaşdırılması üçün əhəmiyyətli tədbirlər görülməkdədir. Vergi və gömrük sektorunda görülən tədbirlər, lisenziyaların sayının azaldılması, təsərrüfat subyektlərində yoxlamalara moratorium qoyulması və başqa məsələlər hökumətin ciddi planları olduğunu göstərir. Bu addımlar tezliklə əhalinin həyatına təsir göstərəcək, lakin müsbət nəticələr verəcəkdir. Ticarətin əhaliyə ən yaxın və ən uyğun iş sahəsi olduğuna diqqət çəkən tədbirlər və təqdim olunan yeniliklər əsasən kommersiya sektorunu təsir edəcək və müsbət nəticələr aydan gec olmayaraq görünür.

Manata bərabər gəlirin artması. Dünya bazarında ucuz neftin nə qədər qaldığını unutmamalıyıq, lakin hələ də ölkə üçün əsas maliyyə mənbəyidir. Bu, devalüasyondan dalgalı bir dövriyyəyə keçdikdən sonra neft satışından neft satışı artım deməkdir. Bu əlavə, hökumətin sosial fəaliyyətlərini davam etdirməsinə və bu sahədə əlavə tədbirlərin alınmasına imkan verəcəkdir.

Gördüyünüz kimi, dəyişkən məzənnəyə keçdikdən sonra, bəzid dövlətlərdə, eyni zamanda Rusiya, Qazaxıstan, Argentina, Belarusiya və Ermənistanda müşahidə olunan mənfə vəziyyətin Azərbaycanda təkrarlana biləcəyinə dair iqtisadi əsas yoxdur. Bu ölkələrdən fərqli olaraq, Azərbaycanı qlobal iqtisadi böhranın təsirindən qorumaq üçün bir çox amillər var. Yuxarıda qeyd olunan amillər bunun təkə bir hissəsidir. Bununla yanaşı, Azərbaycanın inkişafı, sabitliyi və sülhünü fərqləndirən üç mühüm şey var.

Təhlil göstərir ki, bu üç amildən ən az biri olan ölkələr maliyyə böhranları və devalvasiya ilə çox acı bir şəkildə təsirlənmişdir. Azərbaycan iqtisadi inkişafını davam etdirir. Dünya Bankı, neft gəlirlərinin azalsa da, bu il ölkəmizdə iki devalüasyondan sonra iqtisadi artım proqnozundan sonra dəyişkən dərəcəyə keçid öngörüb. 2016-cı ildə dünya dövlətləri üçün dünya iqtisadi artımının proqnozu 3,3 %-dən 2,9 faizədək artmışdır. Bu, dünyanın maliyyə böhranının davam edəcəyini və

yalnız bir neçə ölkənin iqtisadi artımına nail olacağı anlamına gəlir. Bu il dünyanın ən böyük iqtisadiyyatlarından biri sayılan Çinin, yüzdə 6,7 nisbətində enməsi gözlənilir. Dünyada yaranan iqtisadi proseslər baxımından Azərbaycanda artım proqnozunun izahı göstərir ki, bu şəraitdə ölkə iqtisadi inkişafa nail ola biləcək ölkələr arasında olacaqdır. Digər tərəfdən, Azərbaycan 2016-cı ildən bazar iqtisadiyyatının tələblərinə cavab verərək daha yüksək səviyyədə istifadə edə bilər.

Bunların hamısını nəzərə almaqla, 2016-cı ildəki nəticələr, demək olar ki, narahatlıqla başlayacaq, Avropa dövlətlərinə nəzərən Azərbaycan üçün daha effektiv olacaqdır. Yaxın Şərqi Avropaya isti nöqtələrindən gələn qaçqın axını ilə yaradılan sosial təzyiqlər əksər inkişaf etmiş dövlətlər üçün baş ağrısı olacaqdır. Bir tərəfdən, bu gərginlik iqtisadi inkişafa mane olur və xarici düşmənçiliyin gərginliyini və münaqişəsini daha da möhkəmləndirir. Yeni il ərəfəsində Almaniyanın şəhərlərində baş verənlər barədə bir daha xatırlatmaq gerek deyil. Maraqlıdır ki, 2015-ci ilin sonunda 2016-cı ilin əvvəlində İngiltərə kimi bir ölkədə də 15-20 faiz artım var.

Digər tərəfdən, daxili gərginliklər və xarici qeyri-müəyyənliklər dünya neft ehtiyatlarının 25 faizini təşkil edən Səudiyyə Ərəbistanında benzininin yüzdə 40 artımına gətirib çıxardı və ölkədə gizli bir iqtisadi böhran meydana çıxdı (http://fincan.ru/articles/15_gosdolg-stran-mira-2018). İran Yaxın Şərqdəki maraqların mübarizəsində iştirak edən iqtisadi böhranın təsirindən sığortalana bilməz və bu səbəbdən də hərbi xərcləri təkrarlanır. İki ildən üç ilə qədər ucuz mallarla cəlbədiçi bir ölkə halına gələn İranda bu ölkəyə gedən Azərbaycan vətəndaşları tərəfindən qiymətlərin artması təsdiqlənə bilər. Türkiyədəki davamlı iqtisadi artımın (bir ildə iki seçki, daxili münaqişələr, PKK terrorizmi) və xarici sabitliyin (Rusiyanı da aid olmaqla bəzi ölkələrlə münaqişələr də daxil olmaqla) əldə edə bilməməsi qiymət artımlarına, xüsusilə də ərzaq qiymətlərinin artmasına gətirib çıxardı. Çin iqtisadiyyatında vəziyyət çox yaxşı deyil, ölkədə ildə dörd dəfə devalüasiya edilmiş və dünyanın ən sabit valyutalarından birinə qarşı yuanın məzənnəsini itirmişdir. Lakin, digər ölkələrdən fərqli olaraq, analitiklər Çinin bir devalüasiyon qazana biləcəyinə ümid edirlər, çünki yuxarıda göstərilən üç amil var - Çinin sabitliyi, sülhü və davamlı inkişafı.

Nəhayət, bir nöqtəni qeyd etmək vacibdir. Azərbaycanda vəziyyət neft gəlirlərinin azalması ilə əlaqədardır. Ölkədə neftin qiyməti bu qədər aşağı olduqda və 20 dollar səviyyəsinə çatan dövrdə ölkə iqtisadiyyatının bu qədər yüksək sürətlə inkişaf etdiyini göstərdi. Devalüasyona və onun məntiqi dəyişkən məzənnəsinə keçmək qərarı da ölkəmizin dünya iqtisadiyyatına lap sıx inteqrasiyasından asılı idi. Buna görə də regionda və dünyada siyasi, iqtisadi və hərbi böhranlar Azərbaycanda təsirsizdir. Bu təsirdən tamamilə sığortalanmaq mümkün deyildir, dövlətin vəzifəsi dünyanın iqtisadiyyatına mənfi təsirlərini minimuma endirməkdir. Buna görə də ən mühüm amil iqtisadiyyatın düşməməsini təmin etmək üçün sabitliyin qorunması və lazımi tədbirləri həyata keçirməkdir. Bununla yanaşı, dəyişkən bir dəyişkən valyuta məzənnəsinə keçidin mənfi təsirində daha yaxın və uzunmüddətli inkişafa nail ola bilərik.

III FƏSİL. AZƏRBAYCANDA FİSKAL SİYASƏTİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

3.1. Fiskal siyasət və devalvasiya proseslərinin tənzimlənməsində beynəlxalq təcrübə

Dünyamız 2000-ci illərə getdikcə sürətlənən qloballaşma faktı ilə birlikdə girmişdir. Qloballaşmaqla birlikdə firmalar məruz qalacaqları çox müxtəlif risklərlə qarşılaşmışlar. Bunların başında da devalvasiya riski və məzənnə riski gəlir.

Ən sadə təriflə devalvasiya (AZN dəyər itkisi) riski (bu risk növünə bir sözlə məzənnə riski deyilə bilər), Azərbaycan manatının, digər valyuta növləri qarşısındakı qiymətinin mütəmadi dəyişməsi, bu dəyişikliklərdən firmanın mənfi istiqamətdə əziyyət çəkməsidir. Firma balansındakı maliyyə gəlirlərinin devalvasiya nisbətindəki əleyhinə dəyişikliklər səbəbindən azalması, tamamilə yox olması, ya da dəyişkən dəyərli olma xüsusiyyətinə sahib öhdəliklərinin dəyərinin artan devalvasiya nisbəti səbəbiylə real mənada artması nəticəsində əsasən sabit xarakterdə ola biləcək fəal gəlirlərdən (məsələn, daxili borclardan əldə edilən müddət fərqi sabit xarakterdə bir gəlir nisbətində malik olması, ya da dəyəri AZN ilə ölçülən daxili resurslu ehtiyatların gəlirinin aylıq inflyasiya faizi qədər olması kimi firmanın dəqiq maliyyə balans gəlirinin düşməsi, (aktiv maliyyələşmə maya dəyərinin artması səbəbindən) firmanın konkret olaraq bu vəziyyətdən mənfi təsirlənməsi və ya zərərə daxil olması kimi təsvir olunacaqdır.

Tərifdən də aydın olduğu kimi, devalvasiya və ya əksinə vəziyyətdəki halı ilə revalusiya riskinin maliyyə baza üzərində daşınması və firma üçün təhdidedici xarakterdə bir vəziyyətin ortaya çıxması çox müxtəlif şəraitlərin yaranmasına bağlıdır. Bu növ bir valyuta riskinin maliyyə baza üzərində müəyyən edilməsi olduqca asandır. Bu riskin ortaya çıxarılması üçün firmanın risk rəhbərliyi əsas maliyyə cədvəlləri istifadə edilir. Ümumiyyətlə, devalvasiyanın bir risk faktoru olaraq ortaya çıxması üçün, aktiv və passiv valyuta mövqeləri arasında mövqe nisbətlərindən qaynaqlanan bir ziddiyət və buna bağlı olaraq dəqiq valyuta mövqeyində hər hansı bir valyutanın, AZN dəqiq vəziyyətlə qarşı-qarşıya gəlməsi

lazımdır. Bu mənada məzənnə riskinin, daha doğrusu, geniş mənada, firma baxımından dəqiq gəlir itkisi yanlış bir vəziyyətin (mənfi cəhətin) ortaya çıxması üçün kursun AZN qarşısında tək istiqamətli olaraq yalnız dəyər qazanması şərt deyil. Digər bir ifadəylə əgər firma açıq valyuta mövqeyi valyutada uzun (long), AZN-də qısa (şort) bir quruluş göstərsə, bu halda firmanın məzənnə riski, devizin AZN qarşısında dəyər itirməsi (revalusiya) halına çevrilər ki bu hal da əvvəlkinin tam əksidir. (Seyidoğlu H., 2001: 466)

Diqqət edilsə, firma baxımından əhəmiyyətli olan nöqtə, firmanın maliyyə cəhətdən dəqiq valyuta mövqeyində iqtisadi olaraq ölçülən bir gəlir itkisinə məruz qalması vəziyyətinin ortaya çıxışıdır.

Dəqiq valyuta mövqeyində uzun mövqələr ilə qısa mövqələrlə müqayisədə, dəqiq valyuta mövqələrini meydana gətirən fərqli valyuta cinslərindən ibarət olan mövqələrin (USD və ya DEM kimi) aktiv və passiv içindəki nisbətləri fərqlilik göstərə bilər. Bu vəziyyət, bazarın əsas valyuta parametrləri olan devalvasiya nisbətini və ya məzənnələrin dəyişikliyi, aktiv və passivlərin bir-birindən fərqli həssaslıq dərəcələri göstərmələrinə səbəb olur. Bu baxımdan məzənnə riski və bu risk nəticəsində meydana gələn və firma baxımından müsbət, ya da mənfi nəticələrin yaranmasına səbəb olan vəziyyət bu fərqli həssaslıq dərəcələrindən irəli gəlir. O halda əsas problem bu fərqli həssaslıq nisbətlərinin ölçülməsidir.

Devalvasiya riskinin aradan qaldırılmasının gözlənilən bir faydası, ölkənin risk bonusunun aşağı salınması və beləliklə, həm dövlət borclarının maya dəyərinin azalması, həm də artan investisiya və sürətli böyümə ilə nəticələniəcək daha aşağı faiz nisbətləri olacaqdır. Məsələn, Argentina hökumətinin ixrac etdiyi dollar çəkili daşınan qiymətlərə tətbiq olunan faiz nisbətləri, inkişaf etmiş ölkələrin borclarına tətbiq olunan dərəcələri aşmışdır. Bu hal inkişaf etməkdə olan ölkələr üzərində daha çox hökmranlıq riski və ya borcların vaxtında ödənməməsi riskini əks etdirir. Dollarlaşma nəticə devalvasiya riski üzündən ortaya çıxan faiz bonusları itəcək; Ancaq, hökmranlıq riski olmayacaqdır. O halda ən mühüm problem, dolarizasiyanın dollar çəkili borc üzərində nə kimi bir təsir göstərəcəkdir.

Valyuta riski, bir çox səbəbdən də borcların vaxtında ödənməməsi riskini artırır bilər: Birincisi, valyuta böhranından qaçmağa çalışan bir hökumət, xarici borc ödəmələrinin təxirə salınmasını zəruri edəcək valyuta nəzarətlərini həyata keçirir bilər. İkincisi, borcların vaxtında ödənməməsi riski, dollar çəkili daha yüksək borc xidmət xərci səbəbiylə devalvasiya ilə birlikdə arta bilər. Üçüncüsü, devalvasiya maliyyə sektorunda ağır itkilərə yol açır və hökumətləri vəsaitin mühüm bir qismini ödəmək öhdəliyi ilə qarşı-qarşıya qoya bilər. (Hofernan SH., Sinclair P., 1999: 95)

Ancaq borcların vaxtında ödənməməsi riskinin hamısı, valyuta böhranlarından doğmur. Hökmranlıq riski, idarə olunmaz bir maliyyə vəziyyəti və ya siyasi qarışıqlıq nəticəsində ortaya çıxır bilər. Dollarlaşma bu cür böhranlara qarşı iqtisadiyyatı qoruyur bilməz.

Devalvasiya bir dövlətin pul vahidinin başqa pul vahidləri əlaqəli olaraq dəyərindəki rəsmi dəyişikliklərdir. Əsasən, sabit valyuta məzənnəsi rejimi altında bir valyutanın dəyərində rəsmən təsdiq edilmiş dəyişiklikləri ifadə etmək üçün istifadə edilir. Bu səbəblə devalvasiya tipik olaraq birdəfəlik hadisədir.

Üzən valyuta məzənnəsi sistemi altında işləyən pul vahidlərinin səviyyəsindəki dəyişikliklər pulun qiymətdən düşməsi və dəyər forması kimi tanınır və bazar gücləri tərəfindən hədəfə alınır. Paradoksal olaraq, devalvasiya qlobal iqtisadiyyat üçün daha az problem halına gəlməsinə baxmayaraq, bir çox böyük ölkələr üzən valyuta məzənnəsi sistemlərini mənimsədiyindən, valyuta məzənnəsi hərəkətləri bir çox ölkənin iqtisadi sərvəti üzərində çox əhəmiyyətli bir təsirə malik olmaqdadır.

Devalvasiya, bir valyutanın rəsmi valyuta məzənnəsində aşağı istiqamətli bir düzəltməni ifadə edir, yenidən qiymətləndirmə valyuta kursunda yuxarı istiqamətli bir dəyişikliyə işarə edir. Niyə ortaya çıxdığını anlamaq üçün əvvəlcə sabit valyuta məzənnəsi konsepsiyası haqqında fikir sahibi olmaq lazımdır.

Sabit bir valyuta məzənnəsi sistemində bir ölkənin yerli pul vahidi, ABŞ dolları və ya avro kimi vahid bir böyük pul vahidi ilə möhkəmləndirilir və ya valyuta səbətinə bərkidilir. İlk valyuta məzənnəsi müəyyən bir səviyyədə müəyyən olunur və müəyyən bir buraxılış daxilində dalğalanmasına icazə verilə bilər, ümumiyyətlə baza nisbətinin hər hansı bir tərəfində sabit bir nisbət sabit valyuta məzənnəsindəki

dəyişikliklərin sıxlığı ölkənin fəlsəfəsinə bağlıdır. Bəzi ölkələr illərlə eyni faizə ixtiyarla, digərləri bəzən iqtisadi əsasları əks etdirəcək şəkildə tənzimləyirlər. (Авдокушин Е.Ф., 2003)

Real valyuta məzənnəsi əsas faiz nisbətindən qabarıq bir yayınma göstərsə və icazə verilən buraxılışından kənara çıxarsa, mərkəz bankı güdən aşağı nisbətində paralel olaraq müdaxilə edəcəkdir. Məsələn, Saxta Dollar (PSD) olaraq adlandırılan hipotetik bir pul vahidinin, USD başına 5 PSD nisbətində bərkətdiyini və aşağı nisbətinin hər iki tərəfində də 2% icazə verilən bir lent ilə və ya 5-ci PSD təqdir etsə (yəni, izin verilən bəndin alt səviyyəsinin altında iş görsə), 4.88 demək məcburiyyətində qalarsa, mərkəzi bank yerli pul vahidini (PSD) satacaq və yerli devizin (USD) satın alacağı valyutanı (USD) satın alacaq. Valyuta sabitdir. Əksinə, PSD dəyər itirir və 5in yanında və ya üstündə əməliyyat görürsə, icazə verilən buraxılışın üst tərəfində 10, mərkəzi bankı yerli valyutanı (PSD) alacaq və valyuta satacaq (USD).

Devalvasiya yenidən qiymətləndirmədən daha geniş ikən, hər ikisi də valyuta məzənnəsini süni olaraq aşağı və ya yüksək səviyyədə saldığından ortaya çıxır. Bu, mərkəzi bankın sabit faiz nisbətinin müdafiəsini getdikcə çətinləşdirir və bu da mərkəzi bankın sabit valyuta kursunu müdafiə etməsinin test edilməsində az zaman xərcləyən valyuta saxtəkarlarının arzuolunmaz diqqətini çəkir. Mərkəzi bir bankın valyuta cinsindən təqdim olunan bütün pul vahidlərini sabit valyuta məzənnəsi ilə almağa maraqlı olması üçün yetərli valyuta məzənnəsi ehtiyatına malik olması lazımdır. Bu forex ehtiyatları yetərsiz olduqda bankın valyutanı devalvasiya etmə variantı olmaya bilər.

Valyuta devalvasiyasının ən görkəmli nümunələrindən biri İngilis funt sterlinqinin 1992-ci ilin sentyabrında Valyuta Məzənnəsi Mexanizmindən (ERM) çıxışıydı ERM, avro yaratmağın müjdəçisi idi və funt-sterlinq və digər pul vahidləri, iqtisadi sabitliyi və aşağı inflyasiya əldə etmək üçün Deutsche marka pul vahidi. İngilis mətbuatında daha sonra "Qara Çərşənbə" adlandırılan bir gün olan 16 Sentyabr 1992-ci ildə pul saxtəkarları kursun süni olaraq yüksək bir səviyyədə iş

gördüyünü düşünərək funt-sterlinq böyük spekulyativ hücumu məruz qaldı. (Lipsey R., Chrysal A., 1995: 93)

Devalvasiya, başlanğıcda iqtisadiyyat üzərində mənfi təsirə malikdir, ancaq sonunda ixracatda əhəmiyyətli bir artım və bununla yanaşı, J-Curve kimi tanınan bir fenomen olan cari kəsir ilə nəticələnir. Devalvasiyadan sonrakı ilk dövrdə, idxal daha bahalı hala gələrkən, ixracat durğunluq göstərdi və cari kəsiri artır. Yerli valyutanın daha aşağı qiyməti, idxal məhsullarının daha baha olmasına və bunun nəticəsində “idxal”ın inflyasiyasına səbəb ola bilər. Bununla yanaşı, zamanla daha aşağı yerli pul vahidi ixracatı qlobal bazarlarda daha rəqabətə davamlı hala gətirərkən, istehlakçılar bahalı idxaldan çəkinərək cari əməliyyatlar kəsirində yaxşılaşmağa səbəb ola bilər.

Bir çox vəziyyətdə devalvasiya böyük kapital itkisini müşayiət edib, xarici investorların kapitallarını ölkədən çəkdi. Xarici sərmayəyə bağlı sənayelərin bağlanması işsizliyin artmasına və iqtisadi inkişafın azalmasına bağlı olaraq durğunluğa səbəb olduğundan devalvasiya iqtisadi təsirini daha da ağırlaşdırır. İqtisadi durğunluğun təsirləri yerli valyutanı müdafiə etmək üçün gətirilən daha yüksək faiz nisbətləri artırıla bilər. Devalvasiya, bəzən, 1997-ci ildə yaşanan Asiya böhranı tərəfindən örnəkləndiyi kimi, valyuta böhranlarının əksər inkişaf etməkdə olan dövlətlərə təsir etdiyi, oxşar, hərəkətli iqtisadi əsaslarla yanaşı, bir yoluxma effekti doğurur. Bundan əlavə 1973-cü ildə ABŞ-da baş vermiş iqtisadi böhranı da xüsusi qeyd etmək gərəkdir. Ümumiyyətlə OPEK ölkələrinin neftin qiymətlərini 5 dəfə artırması dünya pulu rolunu oynayan dolların devalvasiyasına zəmin yaradaraq ABŞ-ın kredit-bank sistemini iflas dalğasına bürümüşdü. (Hacızadə E.M., 2018: 776)

Yenidən qiymətləndirmə devalvasiya kimi eyni effektiv təsirə malik deyildir, çünki yenidən qiymətləndirmə ümumiyyətlə iqtisadi əsasların sürətlə yaxşılaşmasına gətirib çıxarır - degradasiyadan çox. Vaxt keçdikcə yenidən qiymətləndirmə bir ölkənin cari kəsirinin müəyyən dərəcədə azalmasına səbəb ola bilər.

Valyuta dəyərinin devalvasiyası daha çox ehtimal olunan hadisə olduğu üçün investorlar devalvasiyanın yaratdığı risklərdən xəbərdar olmalıdırlar; xüsusilə valyuta infiltrasiyası halında portfel gəlirlərinə təsir göstərə bilər.

Portfelimizin 10% -inin əvvəllər təsvir olunduğu kimi saxta dollar istiqrazları olduğunu və 5% -lik gəlir olduğunu nəzərə alaraq. Dolların 20% devalvasiyaya uğradığı təqdirdə, bu istiqrazlardan xalis gəliri + 5% əvəzinə -15% olacaq. Nəticədə, portfelinizin ümumi həcmi 5% azalacaq (yəni 10% portfel ağırlığı X-15%).

Ancaq, inkişaf etməkdə olan bazar varlıqlarında portfelimizin cəmi 40%-inə malik olduğumuzu və bunların Saxta Dollar devalvasiyasının yoluxucu təsiri tərəfindən əziyyət çəkmədiyini fərz edək. Bu inkişaf edən bazar varlıqları da 20% genişlənsə, portfelimizin ümumi gəliri aşağı yuxarı 8 faiz düşəcək.

Pul vahidləri haqqında məlumat almaq - son illərdə qlobal iqtisadiyyata qarşı çıxan pul vahidi problemləri Çinin qlobal ixracda böyük bazar payı qazanmasına yardımçı olan Çin yuanının süni yatırılması olmuşdur. Çin yuanın sürətli bir şəkildə yenidən dəyərləndirilməsi istiqamətində Birləşmiş Ştatlar və digər ölkələrdən edilən çağırışların ortasında mərhələli olaraq təqdir etməsinə icazə verdi. Bu mövzunun və ya bir şəkildə, bu məsələnin qlobal iqtisadiyyat üzərində əhəmiyyətli təsiri ola bilər, ona görə bu cəbhədəki proseslərə ayaq uydurmağa davam etmək lazımdır.

İnkişaf etməkdə olan bazarlara məruz qalma riskini məhdudlaşdırmaq - Valyuta məzənnəsi portfeliniz üçün real təhdiddir, bu səbəblə iqtisadi əsasları pozulan inkişaf etməkdə olan bazarlara olan məruz qalma riskini məhdudlaşdırmaq lazımdır. Xüsusilə, cari hesab yetərsizlikləri və yüksək inflyasiya faizləri ilə millətləri axtarmaq lazımdır. Bu xüsusiyyətləri daşıyan Hindistan və İndoneziya kimi ölkələrin pul vahidləri 2013 ildə ən pis performans göstərən ölkələr arasında yer alırdı. ABŞ Federal Reserve-in istiqraz qəbul proqramını hesablama ehtimalı (bu da yekun pul siyasətinin aparılmasının bir siqnalı kimi görünürdü) inkişaf etməkdə olan bazarlardan böyük kapital çıxışına təkan verdi.

Pul vahidi hərəkətlərinin bütün portfeliniz üzərindəki təsirini nəzərə almaq lazımdır - alınan pul vahidində holdinq varlıqları portfelin gəlirlərini artırma bilər. Əksinə, əvvəlki nümunədə göstərildiyi kimi, varlıqları dəyər itirici bir pul vahidində tutmaq portfel fəaliyyətinə təsir göstərə bilər. Bu səbəblə, valyuta qiymətləndirməsi və amortizasiyanın portfel gəlirləri üzərindəki təsirini nəzərə almaq lazımdır.

Nəticə kimi qeyd edək ki, valyuta devalvasiyası xüsusilə bir yoluxucu təsir doğurması vəziyyətində gizli bir portfel riski mənbəyi ola bilər. İnvestorlar, portfelleri üçün bu riskdən xəbərdar olmalı və valyuta hərəkətlərinin portfel yaxud şəxs üzərindəki təsirini də nəzərə almalıdır. Devalvasiya riskinin aradan qaldırılması faydalarından biri ölkənin risk bonusunun azalmasıdır və beləliklə, həm dövlət borclarının maya dəyərinin azalması, həm də artan investisiya və sürətli böyümə ilə nəticələnəcək daha aşağı faiz nisbətləri meydana gələcəkdir.

3.2. Milli valyuta məzənnəsinin tənzimlənməsi istiqamətləri

İnvestorlar, idarəedicilər və bazar iştirakçılarını maraqlandıran ən mühüm məsələ müqavilələr və ya ümumiyyətlə milli valyuta məzənnələri deyil. Ən mühüm əsas problem, milli valyuta məzənnəsinin gələcəkdə nə olacağına təxmin edilməsi ilə bağlıdır. Ancaq milli valyuta məzənnələri arasındakı struktur amilləri və mexanizmləri dərk etmədən məzənnə təxmini etmək və riskləri idarə etmək mümkün olmur. Real həyatda da valyuta məzənnələrini təxmin etmək xüsusilə dalğalı məzənnə sistemini mənimsəmiş ölkələrdə çox asan deyil. Çünki, valyuta məzənnələri yalnız iqtisadi amillər tərəfindən müəyyən edilmir. Bundan başqa, siyasi amillər və insan davranışları valyuta məzənnələrinin müəyyənləşdirilməsində əhəmiyyətli bir faktor olaraq qarşımıza çıxır.

Ümumiyyətlə, qeyd etmək olar ki, milli valyuta məzənnəsinin dəyişməsinə təsir edən amillər aşağıdakılardır:.

- Əsas iqtisadi amillər

Valyuta məzənnəsinə təsir edən iqtisadi amillər ödənişlər tarazlığı, iqtisadi artım, pul həcmi, inflyasiya nisbəti, işsizlik nisbəti, vergi toplanması və s.-dir.

a. ödəmə tarazlığı

Ödəmələrin balansındakı dəyişikliklər milli valyuta məzənnələrinin proqnozunda mühüm bir göstərici olaraq qeydə alınır. Əgər bir ölkədə ödəniş tarazlığı müsbət istiqamətdə dəyişirsə, yəni cari balans artırsa, bunun təsiri beynəlxalq ehtiyatların artımı və ya xarici borcların azalması formasında olur ki, bu da ölkə milli valyutasının dəyərinə müsbət təsir edir. Əgər ödəniş tarazlığı aşağıdırsa,

yəni cari fərq yaranırsa, bu fərq beynəlxalq ehtiyatların azalması və ya xarici borcların artımı formasında nəticələnir və ölkə valyutası dəyərini itirməyə başlayır. Qeyd etməliyik ki, 2010-cu ildə Azərbaycan xarici valyuta ilə ödəməli olduğu borcların məcmusuna görə dünyada 123-cü yerdədir. (Hacızadə E.M., Bağırzadə E.R., 2011: 105). Ancaq 2018-ci ilin statistikasına görə isə artıq Azərbaycanın xarici borcları azalmış 123-cü yerdən 110-cu yerə enmişdir. (http://fincan.ru/articles/15_gosdolg-stranmira-2018/)

b. iqtisadi inkişaf

İqtisadi inkişafın valyuta məzənnəsi üzərindəki təsirini analiz etmək üçün inkişafın mənbəyinin analiz edilməsi lazımdır. Əgər inkişafın mənbəyi daxili istehlak və büdcə kəsirləridirsə, bu şəraitdə ölkənin idxalında artım olacaq və milli valyutaya olan tələbat artacağı üçün məsələn, Azərbaycanda Azərbaycan manatının qiyməti azalacaq. Ancaq inkişafın mənbəyi investisiyalar və xüsusən də xarici investisiyalar və ixracdırsa, bu şəraitdə ölkənin milli valyutası dəyər qazana biləcəkdir.

c. pul həcmi və İnflyasiya

Bir ölkədə pul təminatının tələbatdan çox artması vəziyyətində inflyasiyaya yol açacağı məlum olur. Məsələn, bir ölkədə inflyasiya 10%, iqtisadi artım isə 5 faiz olaraq təyin edilsə, ancaq pul təminatı 30 faiz artım göstərsə, bu şəraitdə inflyasiya ortaya çıxacaq deməkdir. Bu pulun satın alma gücünün dolayısı olaraq qiymətinin aşağı düşəcəyinə işarə edir.

İnflyasiya nəticədə milli valyuta məzənnəsi üzərində də təzyiq yarada bilər. Əgər inflyasiya yaşayan bir ölkə, milli valyutasının dəyərini pullar qarşısında itirməməkdə müqavimət göstərərsə, ixracı azalacaq və idxalı da artacaqdır. Nəticədə xarici kəsirin artması ölkə milli valyutasının dəyərinin azaldılmasına qədər gedən bir proses olacaqdır.

d. digər iqtisadi göstəricilər

İşsizlik nisbəti, vergi dərəcələrindəki dəyişikliklər kimi bir çox iqtisadi göstərici ölkə iqtisadiyyatının fəaliyyətinə təsir göstərmək baxımından böyük əhəmiyyət daşıyır. Əgər bu cür göstəricilər iqtisadi fəaliyyətin artdığını göstərsə,

bunun nəticəsində ölkə puluna olan təklif və tələb ilə valyutaya olan təklif və tələb üzərindəki təsirlərin qiymətləndirilməsi lazımdır. (Kenen, P., 1989: 50)

Bir ölkədə inflyasiya nisbəti xarici ölkələrdən daha yüksəkdirsə, o ölkə daxilində istehsal olunan mallar xaricdə istehsal edənlərə nisbətən bahalaşacaq və idxal mallarına olan tələb artacaqdır. Buna bağlı olaraq, valyuta tələbi və milli pul təminatı da artacaqdır. Məzənnələrin əsas olaraq milli valyuta bazarındakı təklif və tələbdən asılı olmaqla dəyişdiyi bir dünyada, bu proseslərin təbii nəticəsi olaraq, ölkə pulu xarici valyutalar qarşısında dəyər itirəcək. Buna görə, inflyasiya nisbəti ilə ölkə valyutasının dəyəri arasında əksinə bir əlaqə vardır. Yüksək inflyasiyaya malik ölkələrin pulları dəyər itirməyə meyllidir.

Buna baxmayaraq, iqtisadi inkişafın, yəni real milli gəlirdə meydana gələn artımın valyuta məzənnələri üzərindəki təsiri bu qədər aydın deyil. Burada əhəmiyyətli olan, iqtisadi inkişafın, istehlaka, yoxsa investisiyaya əsaslanmasıdır. Yaxın perspektivdə, istehlaka əsaslı olaraq milli gəlirdə artım meydana gəlsə, bu artım, marjinal idxal meylinə bağlı olaraq idxalı artıracaqdır. İdxal mallarına tələbatın artması, mənbə tələb olaraq valyuta tələbatını artıracaqdır. Beləliklə, ölkə pulu dəyər itirəcəkdir. Halbuki, investisiyaya əsaslanan inkişafın nəticəsində, uzun müddətdə meydana gələn təsir ölkə valyutasının dəyər itirməsi istiqamətində olmalıdır. Əgər, investisiyalarda artım nəticəsində, istehsal xərclərində bir azalma meydana gəlsə, bunun nəticəsi olaraq, daxilə istehsal olunan malların, idxal mallarının qiymətləri sabitkən ucuzlaşması və ixrac mallarına olan tələbi artırma bilər. Həmçinin, bu proses nəticəsində bir sıra yeni məhsullar inkişaf etdirilə və xaricə satılmağa başlanarsa, bu da ixracın artmasına imkan verə bilər. Bu halda, daxilə istehsal olunan malların tələbdəki artımı, xaricdə istehsal olunan malların tələbi milli gəlir artımı münasibətilə meydana gələn artımı artıqlaması ilə kompensasiya edə bilər və beləliklə, tələb nisbi olaraq yüksəltdiyi üçün ölkə pulu dəyər qazana bilər. (Karluk R., 1998: 39)

- Kapital hərəkətləri

Milli valyuta məzənnələrinin yeganə həlledicisi xarici ticarət olsaydı, bu barədə təxmin etmək xeyli asan olardı. Halbuki, günümüzdə, kapital hərəkətlərinin həcmnin, xarici ticarət əməliyyatlarının həcmnin 100 qatı qədər olduğu təxmin

edilir. Kapital əməliyyatlarının da hesaba daxil edilməsi, bu sahədə aparılacaq təhlili xeyli mürəkkəb bir hala gətirir. Kapital giriş və çıxışları bir ölkədəki valyuta miqdarını əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdiyindən milli valyuta məzənnələri üzərində böyük təsirə malik olur və beləliklə, milli valyuta məzənnələri ilə xarici ticarət arasında olan əlaqəni zəiflədir. Buradan hərəkətlə, milli valyuta məzənnələrində qısa müddətdə meydana gələn dəyişikliklərin əsas səbəbi kimi kapital hərəkətləri qəbul edilir.

Kapital hərəkətlərinə yol açan səbəblər arasında, yaxın perspektivdə, portfel idarəçiliyi və spekulasiya məsələsi önə çıxır. Fərziyyədə, bir pulun dəyər itirməsi o pulun satılmasına və əvəzinə qiymətinin qalxacağı gözlənilən pulun satın alınmasına yol açır. Beləliklə, gözləntilər doğru çıxarsa, buradan abstrakt bir qazanc əldə edilir. Kommunikasiya və nəqliyyat texnologiyalarındakı inkişaf transmilli şirkətlərin dünya miqyasında fəaliyyət göstərmələrini asanlaşdırmışdır. Birdən çox ölkədə fəaliyyət göstərən və çox böyük miqyasa malik olan bu şirkətlər, bir çox puldan ibarət olan və böyük həcmə hakim olan nağd portfelə malikdirlər. Elastik məzənnə sistemində keçilməsi, bu pulların dəyərində əmələ gələn qısa müddətli dəyişmələr, bu şirkətlər üçün böyük risk ortaya çıxarmaqdadır və nağd portfeli çox əhəmiyyətli hala gətirir. Bu şirkətlərin portfelində yer alan pullardan birinin qiyməti aşağı düşəndə, bu portfelin ümumi satın almaq gücündə də əhəmiyyətli bir azalma meydana gələ bilər. Bu baxımdan, bu şirkətlərdə çalışan maliyyəçilər bazarları diqqətlə təqib edərək pulların dəyərində meydana gəlməsi mümkün prosesləri əvvəlcədən təxmin etmək və dəyər itirməsi mümkün olan pulu əldən çıxarıb dəyərində yüksəlmə gözlənilən pulu, ya da pulları onun yerinə icra etmək məcburiyyətindədirlər. Burada məqsəd mümkün zərərdən yayınmadır. (Буглай В.Б., 2003)

- Faiz nisbətləri və gözləntilər

Milli valyuta məzənnələri ilə faiz nisbətləri arasında sıx əlaqə vardır. Yuxarıda bəhs edilən şirkət rəhbərləri, əllərindəki nağd pulu ən yüksək gəliri təmin edən pul cinsindən tutacaqlar. Buna görə, məsələn, Avropada faiz nisbətləri ABŞ-dan yüksəkdirsə, bu faiz fərqi istifadə etmək üçün avro cinsindən istiqrazlara tələbat artacaq, beləliklə, avro tələbi artacaqdır. Bu tələb artımı da avronun dollar qarşısında

dəyər qazanmasına yol açacaqdır. Lakin, bu təsirin gözləntilərdə bir dəyişmə olmaması halında ortaya çıxacağını da qeyd etmək lazımdır. Avropada faiz nisbəti qeyd edək ki, 5 faiz, ABŞ-da 2 faizdirsə, yuxarıda göstərilənlər, ancaq, avroda 3% -dən daha çox qiymət azalma gözlənməməsi halında etibarlı olacaqdır. Faiz fərqi Avropa xeyrinə 3% ikən, avronun dollara qarşı başqa səbəblərlə, məsələn, 4% dəyər itirməsi gözlənilirsə, bu halda, dollar cinsindən xəzinə bonusu və ya buna bənzər qısa müddətli faizlər tutmaq daha əlverişli olacaqdır. Milli valyuta məzənnələrindəki dəyişmə gözləntisi ilə bərabər faiz dərəcələrindəki dəyişikliklərə yönəlik gözləntilər də bu məsələdə əhəmiyyət daşıyır.

Avropada faizlərin yüksələcəyi gözlənilirsə, indidən avroya sərmayə yatırmaq bunun gətirəcəyi gəlir artımından istifadə etmək doğru bir davranış olacaqmı? Məlum olduğu kimi, faiz dəyərləri yüksəldikdə, istiqrazların qiymətində azalma meydana gəlir. Bu halda, faiz dərəcələrindəki yüksəlmə, avronun dəyərində kapital itkisindən daha çox bir nisbətdə artım əmələ gətirəcəksə avro cinsindən varlıqlara investisiya qoymaq riskli olacaq.

- Siyasi amillər

İqtisadi amillərə görə dəyər qazanmasını düşündüyümüz pulun müəyyən bir dövrdə dəyər itirməsi və ya bunun əksinin olması müşahidə olunur. Buradan nəticə çıxararaq, iqtisadçılar, milli valyuta məzənnələrindəki dəyişmələri izah etmək üçün iqtisadi və siyasi amillərin bir yerdə düşünülməsinin lazım olduğu fikrini irəli sürdülər. Bu mövzuda bir misal, funt-sterlinin 1986-cı ilin payızında dollar qarşısında dəyər itirməsi, eyni zamanda 1987-ci ilin qışında dəyər qazanmasıdır. İqtisadi statistikaya baxanda, İngiltərədə, böyümə nisbətində, Azərbaycandakına nisbətən daha böyük olduğu görünür. Hər iki ölkədə də, böyümə istehlaka əsaslandığı üçün bu amil funt-sterlinin dəyəri üzərində aşağıya doğru bir təzyiq meydana gətirmiş olmalıdır. Lakin, bunun xaricindəki bütün amillər, funt sterlinin dəyər qazanmasını şərtləndirəcək vəziyyətdə idilər. Bəzi analitiklərə görə, buna baxmayaraq, funt sterlinin dəyər itirməsinə səbəb olan iqtisadi amil neftin qiymətinin aşağı düşməsidir.

Şimal Dənizindən əldə etdiyi neft İngiltərənin əhəmiyyətli valyuta qazandıran qollarından birini təşkil edirdi. Neftin qiymətinin aşağı düşməsi İngiltərədə xarici ticarət kəsinin ortaya çıxması və bunun funt sterlinqin dəyər itirməsinə səbəb ola biləcəyi istiqamətində bir istəyin ortaya çıxmasına yol açdı. Siyasi amil isə yaxınlaşmaqda olan seçkilərlə bağlı idi. İşçi Partiyası hakimiyyətdəki Mühafizəkar Partiyanın ölkəni sənayesizləşdirildiyini, ölkənin rəqabət gücünü azaldacağını və yüksək faiz nisbətlərinə baxmayaraq, funt sterlinqin dəyər itirməsinə yol açacağını irəli sürürdü. Mühafizəkar Partiyaya görə isə, seçkidə Fəhlə Partiyası qalib gəlsə, dövlət xərcləri, vergi dərəcələri, inflyasiya artacaqdır. (İyibozkurt E., 2005: 119)

Belə bir vəziyyətdə, valyuta rəhbərləri üçün ən məqbul yol neftin gələcək qiyməti və seçki nəticələri haqqında daha çox və daha dəqiq məlumatlar əldə edənə qədər funt-sterlinqdən uzaq durmaq idi. Nəhayət, 1986-cı ilin sonlarında funt-sterlinq dollar qarşısında yüksəldi və ictimaiyyət yoxlamaları Mühafizəkar Partiyanın gücləndiyi nəticəsini verdikcə, Avropa pulları qarşısında da dəyər qazanmağa başladı.

- Fərziyyə

Saxtakarlığın bazarlarda qiymətlərin sabitlik qazanmasına yardımçı olduğu, dalğalanmaların ifrat həddə çatmasına mane olduğu haqqında bir fikir vardır. Elastik məzənnələrin də bu sayədə hədsiz dalğalanmalara mane olaraq sabitlik təchizatçısı kimi bir xüsusiyyət göstərdiyi rejimin tərəfdarları da vardır. Əslində, iqtisadi sabitliyin mövcud olduğu dövrdə bu mümkün ola bilər. Dalğaların müvəqqəti olduğu inancı fərziyyələrin əks istiqamətdəki davranışları ilə valyuta kursunda tarazlığı təmin edə bilər. Məsələn, dolların avro qarşısında dəyər itirdiyi halda, bunun müvəqqəti bir hərəkət olduğuna inansalar, saxtakarlar gələcəkdə dəyər qazanmasını gözlədiyi dolları ucuz qiymətə almağa başlayırlar. Gələcək bir tarixdə dollarla ödəniş etməsi lazım olanlar da qiyməti ucuzkən dolları alırlar. Bu davranışlar bazarda dollara olan tələbi artırır. Bununla bərabər, əlində dollar və ya dollar növündən olan varlıq tutanlar da pulları əldən çıxarmanı sonraya saxlayırlar. Bu da dollar təminatının artmasına mane olur. Beləliklə, dolların yenidən dəyər qazanmasına töhfə verilmiş olar və valyuta bazarında sabitlik təmin edilir.

Bununla bərabər, bazarlarda bir böhran ortaya çıxanda gözləntilər və buna bağlı olaraq davranışlar dəyişir. Kurslarda baş verən dəyişmələrin müvəqqəti deyil, daimi olduğuna inanan saxtakarlar dəyəri yüksələn pulu bu qiymət artımının davam edəcəyi gözləntisi içində satın alarkən, qiyməti düşən pulu da bu qiymət azalmasının davam edəcəyi gözləntisi içində satmağa başlayırlar. Bu halda, fərziyyə valyuta bazarında sabitlik yaratmaq əvəzinə, sabitlik pozucu rol oynayır.

İrəlidəki qiymət hərəkətlərini təxmin etməyə çalışmaqla mövqe almış saxtakarlar bazar üçün lazımlı nağdlaşmaları təmin edərkən valyuta məzənnəsi aşağı düşərkən ucuzlaşdığını düşünərək qəbul edib, yüksələrkən bahalı olduğunu düşünərək satar, beləliklə, tarazlığın yaradılmasına səbəb olur və hedgerlərin nağd bazarı istifadə etməklə mövqe almalarına yardımçı olurlar. Amma bəzən azalmanın davam edəcəyini ehtimal edərək satışa davam edərək yüksəlişin davam edəcəyini fikirləşərək almağa davam etməsilə qiymətlər həddən artıq yüksələr, eləcə də medianın gücü və hər yerə çatması istifadə edilərək ölkə iqtisadiyyatları barədə və ya əhəmiyyətli adamlar barədə spekulativ xəbərlərlə bazarların təsirlənməsi mümkündür.

Milli valyuta məzənnələrindəki ani və sürətli artımlar, şirkətlərin ödəmə çıxışları üzərində mənfi təsirlər buraxmaqdadır. Xüsusilə idxalını valyuta ilə edən və ya valyuta borcu olan şirkətlər üçün kurslardakı artımlar həm nağd pul axınlarının pozulmasına yol açır, həm də xərclərini artırır. Bundan başqa, valyuta ilə alacaq məhsulu olan yaxud xarici valyuta ilə ixrac edən şirkətlər də bu vəziyyətdən əziyyət çəkir. Digər tərəfdən, daxili tələbatın səngiməsi də kəsirlərə təsir edən digər bir ünsür olaraq şirkətlərin qarşısına çıxır. (Carbough, R., 1995: 150)

Maliyyə bazarlarının dərinləşməsi və genişlənməsi ilə bərabər qloballaşma ilə birlikdə milli valyuta məzənnəsi hərəkətləri təkcə maliyyə institutları deyil, eyni zamanda real sektor firmaları üçün daha əhəmiyyətli hala gəlmişdir. Valyuta riski maliyyə olmayan firmalarda həm varlıqlar, həm də resurslar baxımından əhəmiyyətlidir. Xarici valyuta məzənnəsindəki dəyişikliklərin digər bir təsir sahəsi isə firmaların tərkibində aldıkları vəsaitlər üzərində olur. Xüsusən, firmalar istifadə etdikləri valyuta kreditləri səbəbi ilə məzənnə riskinə məruz qalırlar.

Milli valyuta məzənnələrindəki dəyişiklik birbaşa ixrac və idxal əməliyyatları həyata keçirən firmalar və valyuta krediti istifadə edən investorlar baxımından idarə edilməsi lazım olan əhəmiyyətli bir risk yaradır. Bu risk sektorlar miqyasında təsirli olduğu halda, bütün sektora təsir edəcəyi kimi ölkə iqtisadiyyatı üçün o sektorun rəqabət üstünlüyünün azalmasına, hətta ortadan qalxmasına da səbəb olacaqdır. Bu səbəbdən ölkənin məruz qaldığı valyuta məzənnəsi riskinin yaxşı idarə etməsi təkcə firmaların və ya sektorun fəaliyyətinə deyil, ölkənin rəqabət gücünə də təsir edəcəkdir. (Alkin E., 1990: 144)

Nəticədə, qeyd edək ki, yuxarıda dediklərimizə uyğun olaraq milli valyuta məzənnəsinin dəyişməsinə təsir edən əsas amillər sırasında əsas iqtisadi amillər (ödəmə tarazlığı, iqtisadi inkişaf, pul həcmi və İnflyasiya, digər iqtisadi göstəricilər), kapital hərəkətləri, faiz nisbətləri və gözləntilər, siyasi amillər, fərziyyə kimi adlarını xüsusilə qeyd etmək lazımdır.

3.3. Azərbaycanda büdcə-vergi siyasətinin inkişafı: perspektiv təhlil və təkmilləşdirilmənin istiqamətləri

Maliyyə siyasətini həyata keçirərkən dövlət büdcəsinin tənzimlənməsi, dövlətin planlaşdırılması və nəzarət normaları tətbiq olunur. İqtisadi cəhətdən düzgün vergi siyasəti vergi sistemi vasitəsilə maliyyə resurslarının toplanmasını optimallaşdırmağa yönəlib. Fiskal siyasət daha da geniş yayılmağa ehtiyac duymalıdır, çünki bu dövlət orqanlarının elmi əsaslı hüquqi fəaliyyətidir. Onun əsas məqsədi vergi ödəyicilərinə vergi ödəyicilərinin hüquqi normalarına hörmətlə yanaşarkən, vergitutmanın təsiri altında yaranan iqtisadi əlaqələrin hərtərəfli qiymətləndirilməsini verməkdir.

İqtisadi, siyasi və digər fərqliliklərə baxmayaraq, hər bir dövlətin büdcəsi və vergi siyasəti əsasən dövlətin emal prosesində fəal iştirakçı kimi çıxış etdiyi faktır. Dövlətin əsas vəzifəsi cəmiyyətin qarşısında duran iqtisadi və sosial məsələləri həll etməkdir, bu da vergi siyasətinin formalaşmasına təsir göstərir. Ölkədə aparılan maliyyə siyasəti vergi bazasının genişləndirilməsinə, vergi dərəcələrinin azaldılması, vergi imtiyazlarının azaldılması yolu ilə iqtisadiyyata investisiya qoyuluşunun təşviq edilməsinə, hüquqi şəxslər ilə fərdi sahibkarlar, rezidentlərin və qeyri-rezident vergi

ödəyiciləri, kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələri arasında vergi yükünün yaxşılaşdırılmasına yönəlmişdir. Şərait və son olaraq mövcud iqtisadi potensialı artırmaq və əhalinin maddi rifahını artırmaqdır.

Maliyyə siyasətinin səmərəliliyi onun əsaslandığı dövlət prinsiplərindən asılıdır. Azərbaycan Respublikasının vergi siyasəti aşağıdakı prinsiplərə tabedir:

- Vergi sisteminin tənzimləyici bir çərçivəsi, vergi mədəniyyətinin formalaşması;

- vergi ödəyicilərinin fəaliyyəti üzrə əlverişli mühitin yaradılması və onların hüquqlarının maksimal mühafizəsi;

- vergi yükünün optimal olaraq saxlanması;

Vergi orqanlarının fəaliyyətini digər dövlət orqanlarının fəaliyyəti ilə əlaqələndirmək;

- Dövlət vergi xidməti əməkdaşlarının fəaliyyəti üçün əlverişli şərait yaratmaq və onların sosial müdafiəsini təmin etmək;

- inkişaf etmiş ölkələrin vergi sisteminin müstəqil təcrübəsindən istifadə etmək, mövcud vergi sistemində yığılmış təcrübənin mütərəqqi əsasını saxlamaq;

- sahibkarlıq və investisiya təşviq edən sadə və vergi ödəyən vergi sisteminin yaradılması;

- Vergi qanunvericiliyinə praktiki baxımdan və minimum inzibati xərclərə uyğundur.

Fiskal siyasətin həyata keçirilməsi üsulları dövlət vergi siyasəti yolu ilə nail olmaq istədiyi məqsədlərdən asılıdır. Müasir dünya praktikasında bu cür üsullar vergi ödəyicisinin vergi yükünün dəyişdirilməsi, vergitutmanın hər hansı forması və vasitəsini bir-birilə əvəz etmək, vergitutma sahəsini dəyişdirən, vergi imtiyazlarının tətbiqi və ya ləğv edilməsi, xüsusi vergi dərəcəsi sisteminin tətbiqi kimi geniş istifadə olunur. Müasir şəraitdə, inkişaf etmiş bir iqtisadiyyat aşağıdakı əsas məqsədlərə nail olmaq üçün fiskal siyasəti həyata keçirir:

- iqtisadi fəaliyyətin təşviq edilməsi və ya məhdudlaşdırılması yolu ilə iqtisadiyyatın tənzimlənməsində, eləcə də sosial müdafiədə dövlətin iştirakı;

- müvafiq orqanların və orqanların iqtisadi və sosial siyasətin aparılması üçün kifayət qədər maliyyə vəsaiti ilə təyin olunmuş funksiyaları yerinə yetirməsini təmin etmək;

- Dövlət gəlir siyasətinin təmin edilməsi.

Son illərdə Azərbaycanda aparılan vergi siyasəti aşağıdakılara nail olmaq üçün yönəldilmişdir:

- vergilərin sayının azaldılması;

- aşağı vergi dərəcələri;

- vergi imtiyazlarının minimallaşdırılması;

- Hüquqi şəxslər və fərdi sahibkarlar arasındakı vergi yükünün bərabərləşdirilməsi;

- vergi ödəyicisi və qeyri-rezident vergi ödəyiciləri arasında bərabər vergi yükü;

- əlverişli investisiya mühiti yaratmaq;

- dağlıq və uzaq rayonlarda sahibkarlığın təşviqi;

- Vergi ödəyicilərinin gücləndirilməsi;

- Vergi ödəməkdən yayınma üzrə effektiv vergi nəzarəti;

- Vergi idarəsinin təkmilləşdirilməsi;

- vergi ödəyicilərini, vergi ödəyicilərini və s..

Maliyyə siyasətini həyata keçirərkən, dövlətin iqtisadiyyatın tənzimlənməsində iştirakı vergi dərəcələri, vergi imtiyazları, vergi bazası və s. daxildir, məsələn, vergitutma yolu ilə. Maliyyə siyasətinin həyata keçirilməsi hökumətin vergi islahatlarını həyata keçirmək üçün təşviq edən əsas amillərdən biridir. İnkişaf etmiş ölkələrdə, hər beş ildən yeddi ilədək, əhəmiyyətli vergi islahatı və vergi tənzimlənməsinin hərtərəfli təhlili hər 2-3 ildə həyata keçirilir.

Hal-hazırda ölkəmizdə sosial yönümlü iqtisadiyyat yaratmaq üçün məqsədyönlü işlər aparılır. Azərbaycan Respublikasının vergi sistemində islahatların əsas məqsədi yeni istehsal və mülkiyyət əlaqələri şəraitində iqtisadiyyatın bütün sahələrinin səmərəliliyini artırmaq, onların dinamik inkişafını, kiçik və orta

müəssisələrin formalaşmasını və ümumiyyətlə, sahibkarlığı təşviq etmək, elastiklik yaratmaq, şərtlərin yaratmaqla sosial-iqtisadi inkişafı təmin etməkdir.

Vergi idarəçiliyinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi, vergi ödəyicilərinin qanunvericiliyin tələblərinə daha ciddi əməl etmələri sahəsində əsas vəzifələr aşağıdakılardır:

- vergi qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi;
- funksional bölmələrdə idarəçilik üzrə yeni işçi proseslərin hazırlanması və tətbiqi;
- vergi orqanları işçilərinin əmək haqqının yüksəldilməsi;
- müasir tələbləri cavablandıran kompüter şəbəkəsinin yaradılması, madditexniki bazanın yaxşılaşdırılması;
- vergi təbliğatının gücləndirilməsi.

Vergi islahatının əsas məqsədlərindən biri vergi ödəyicilərinin və dövlətin maraqları arasında maksimum tarazlığa nail olmaqdır. Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, bir vergi ödəyicisinin ümumi gəlirin 30-40 faizindən çoxunu xərclədiyi zaman iqtisadi fəaliyyət səviyyəsi azalır və ölkədə sərmayələrin miqdarı azalır. Bu baxımdan dövlətin vergi siyasəti vergi yükünün optimal səviyyəsinə çatmasına yönəldilməlidir.

Gördüyünüz kimi, Azərbaycan vergi ödəyicilərinə vergi yükü çox aşağıdır. Bəs onda Azərbaycandakı vergi ödəyiciləri nədən şikayət edirlər? İş burasındadır ki, Azərbaycan iqtisadiyyatında vergi yükünün ümumi daxili məhsulun tərkibində vergi daxilolmalarının xüsusi çəkisi kimi təyin edilməsi xəstəxanada orta hərəkətin təyin edilməsinə bənzəyir. Fikrimizcə, ilk növbədə xəlvəti iqtisadiyyat problemi ilə bağlıdır. İkinci səbəb vergi intizamının istənilən səviyyədə olmamasıdır. Üçüncü səbəb vergi ödəyicilərinin vergiləri qanunla müəyyən edilmiş miqdarda deyil, istədikləri miqdarda ödəməlidir. Bunun nəticəsi olaraq vergi ödəyicilərinin büdcəyə külli miqdarda vergi borcu yaranır.

Qanunvericilik və inzibatçılıq sahəsində son illərdə aparılan dəyişikliklər, o cümlədən AVİS-in tətbiqini nəzərə alaraq “Vergilər, faizlər ilə maliyyə sanksiyaları dövlət büdcəsinə vaxtında ödənilmədikdə onların məcburi alınmasına dair» və vergi ödəyiciləri tərəfindən vergi bəyannamələri (hesabatları) vaxtında təqdim edilmədikdə

onların məcburi alınmasına dair” Metodiki Göstərişlər yeni redaksiyada hazırlanmış və Vergilər Nazirliyinin 11 iyun 2008-ci il tarixli əmri ilə təsdiq edilmişdir. (Z.F.Məmmədov., 2012: 36)

Vergi Məcəlləsinə edilən son dəyişikliklərə görə, əlavə dəyər vergisi tətbiq etmək üçün vergi tutulan əməliyyatlar həcmi 120 min manatdan 200 min manata kimi, 2016-cı ildən 200 min manatadək, sadələşdirilmiş rejimdə fəaliyyətini davam etdirmək üçün vergitutma mümkün olacaq. Bu, vergi ödəyicilərinə vergi yükünün əhəmiyyətli dərəcədə azaldılmasına və vergi ödəyicilərinin vergi nəzarəti tədbirlərindən azad edilən xərclərin əhəmiyyətli dərəcədə artmasına səbəb olacaqdır.

Ölkəmizdə həyata keçirilən maliyyə siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri əlverişli vergi mühiti yaratmaq üçün xarici investorları cəlb etməkdir. Bu məsələdə Azərbaycan Respublikası bir sıra beynəlxalq müqavilələr imzalayıb. Bu müqavilələr əsasən investisiyaların təşviqi və qorunması, gəlir və əmlak vergilərinə qarşı ikiqat vergitutmanın aradan qaldırılması, nəqliyyat və kreditlər üzrə sazişlərdir. Azərbaycan Respublikasının ərazisində xarici investisiyaların stimullaşdırılması və zəngin neft və qaz yataqlarının işlənməsini sürətləndirmək məqsədilə Azərbaycan Respublikası ərazisində karbohidrogenlərin hasilatı ilə məşğul olan xarici şirkətlər üçün Vergi Məcəlləsinin müxtəlif üstünlükləri olan xüsusi vergitutma mexanizmi müvafiq protokollarla tənzimlənir. Bu, Azərbaycan Respublikasının ərazisində karbohidrogenlərin hasilatı ilə məşğul olan xarici subpodratçılar mənfəət vergisi ödəyicilərinin gəlirlərinin və xidmətlərinin 5-8% -i təşkil edir və digər vergilərin ödənilməsindən azaddır. Neft kontraktlarına qarşı tərəflər kimi siyahıya alınmış xarici şirkətlərin karbohidrogen fəaliyyətindən əldə edilən gəlir yalnız bu müqavilələrdə göstərilən dərəcələrlə gəlir vergisinə daxil edilməlidir.

Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyini əldə etdikdən sonra ölkənin iqtisadiyyatının tempə inkişafı Azərbaycanda vətəndaş vergi xidmətinin formalaşdırılması işinin davamını tələb edir. Azərbaycanda vergi inzibatçılığının təkmilləşdirilməsi üzrə Dövlət Proqramı bu sahədə aparılan islahatların növbəti mərhələsidir.

Azərbaycan Respublikası bölgələrinin sosial-iqtisadi inkişafı üzrə Dövlət Proqramında (2014-2018) Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2002-ci il 10 sentyabr tarixli "Azərbaycan Respublikasında sahibkarlığın dövlət qorunması sahəsində əlavə tədbirlər haqqında" fərmanı, sahibkarlığın müdaxiləsinin qarşısının alınması barədə Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin Sərəncamı ilə 28 sentyabr 2002-ci il tarixli "Azərbaycanda sosial-iqtisadi inkişafı stimullaşdırmaq tədbirləri barədə" 24 noyabr 2003-cü il tarixli qərarı Azərbaycan Respublikasında anti-inflyasiya tədbirlərinin gücləndirilməsi haqqında "31-i may 2005-ci il tarixli qərarının təkmilləşdirilməsinə dair tədbirlər görülməlidir. 2013-2020-ci illər üzrə vergi sisteminin inkişafı üzrə Strateji Planın həyata keçirilməsi.

Bununla yanaşı, 2009-2012-ci illər üzrə Vergi Məcəlləsi və Azərbaycan Respublikasında vergi idarəsinin təkmilləşdirilməsi üzrə Dövlət Proqramı (2005-2007) və Vergilər Nazirliyinin 8-i noyabr 2008-ci il tarixli 081704010108620 Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "Əsas məqsəd və vəzifələr" Dövlət Proqramının əsas məqsədi vergi gəlirlərinin müntəzəm olaraq artırılmasını təmin etmək, səmərəli vergi inzibatçılığına yardım etməkdir. ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf və beynəlxalq standartlara vergi sisteminin uyğunlaşdırılması ölkədə aşağıdakı vəzifələri vergi inzibatçılığının təkmilləşdirilməsi nəzərdə tutulmaqdadır:

- Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyində vergi ödəyicilərinin xidmətlərinin təkmilləşdirilməsi;
- Azərbaycan Respublikası regionlarında kiçik və orta müəssisələr üzrə fərdi vergi məsləhət xidmətlərinin yaradılması;
- vergi ödəyicilərinin hüquqlarını qorumaq üçün mükəmməl bir müraciət sisteminin yaradılması;
- fərdlərin ümumi gəliri üzrə bəyannamənin hazırlanmasını sürətləndirmək;
- ƏDV daxil olmaqla vergi ödəyicilərinin qeydiyyatının artırılması;
- Azərbaycan Respublikasının Vergilər Nazirliyinin kompüter informasiya sistemi əhatəsində audit planlaşdırma təşkili;
- vergi borclarının toplanması sahəsində texnoloji və inzibati potensialın gücləndirilməsi;

- vergi orqanlarında kadrların peşəkar səviyyəsini artırmaq;
- vahid kompüter sistemində vergi orqanlarının işini avtomatlaşdırmaq;
- Vergi orqanları və vergi ödəyiciləri arasında elektronik ünsiyyətə keçiddən əmin olun.

Vergi administrasiyasını təkmilləşdirmək üçün aşağıdakı prinsipləri nəzərə almaq məsləhətdir:

- vergi inzibatçılığının səmərəliliyi iqtisadi inkişafa pozitiv təsir etməlidir;
- Vergilərin ödənilməsi üçün bürokratik əngəllər aradan qaldırılmalı, hesabat formalarının sayı azalmalıdır;
- vergi gəlirləri vergilərin yığılması ilə əlaqədar xərcləri əhəmiyyətli dərəcədə aşmalıdır;
- Vergi ödəməkdən yayınmağın qarşısını almaq üçün tənzimləyici çərçivənin təkmilləşdirilməsi;
- vergi ödəyicilərinin iflasının qarşısını almaq və onların hüquqlarını qorumaq lazımdır.

Son illərdə vergi qanunvericiliyinə uyğun olaraq vergi inzibatçılığını təkmilləşdirmək üçün ciddi səylər göstərilmişdir. Vergilər Nazirliyinin yaradılması, vergi orqanlarına köçürülməsi, vergi sistemində digər struktur dəyişiklikləri vergi ödəməkdən yayınma və dövlət büdcəsinin artırılmasında əhəmiyyətli rol oynayıb. Həmçinin, bu sahədə istifadə olunmamış resurslar hələ də qalır. Onları nəzərə alaraq, aşağıdakı sahələrdə ölkədə vergi inzibatçılığını inkişaf etdirmək məsləhətdir:

- Könüllü vergi ödəmə sisteminin qurulması və vergi ödəyiciləri hüquqlarının etibarlı qorunması;
- vergi fırıldaqçılığı və vergidən yayınma, daha az riskli bir sistem olaraq vergi idarəsi;
- məcburi vergi ödəmə sisteminin təkmilləşdirilməsi və vergi borcunun qarşısının alınması;
- idarəetmə sistemini vergi orqanlarında beynəlxalq standartlara çatdırmaq;
- müasir tələblərə cavab verən bir kompüter informasiya sisteminin yaradılması.

Könüllü vergitutma sisteminin qurulması və vergi ödəyicilərinin hüquqlarının etibarlı mühafizəsini təmin etmək üçün növbəti illərdə aşağıdakı işləri həyata keçirmək məqsədəuyğun hesab edirik ki, bu da Azərbaycanda vergi inzibatçılığının başlıca istiqamətlərindən biridir:

- vergi ödəyicilərinin şüurunun artırılması konsepsiyasının hazırlanması;
- Vergi mədəniyyətinin yüksəldilməsinə yönəlmiş proqramların həyata keçirilməsi;
- Xüsusi vergi məsləhətləşmələrinin təşkili üçün bir sıra tədbirlərin gerçəkləşdirilməsi;
- vergi ödəyicilərinin hüquqlarının mühafizəsi, onların şikayətlərinin obyektiv nəzərə alınması üçün daha yaxşı apellyasiya sisteminin yaradılması.

Vergilərin ödənilməsində könüllülüüyü gücləndirmək mövcud beynəlxalq təcrübənin Azərbaycan Respublikasında fəndlərin ümumi gəliri haqqında Bəyannamənin tətbiq edilməsi üçün zəruri tədbirlərin görülməsini tələb edir. Bəyannamədə maarifləndirmə işlərinin əmək haqqının və digər gəlir mənbələrinin düzgün təqdim edilməsi üçün çox vacibdir.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Tədqiqat zamanı aşağıdakı nəticələrə gəlinmişdir:

1. Bütçə-vergi siyasəti - dövlət büdcəsinin idarə edilməsi yolu ilə iqtisadi dövriyyələri düzəltməyə və ölkənin iqtisadi artımını təmin etməyə yönəlmiş hökumət ölçüləridir.

2. Bütçə-vergi siyasətinin aparılması üçün əsas vasitələr vergi və bütçə tənzimləyiciləridir.

3. Bütçə-vergi siyasəti ümumi təklifə yönəlmişdir. Bütçə-vergi siyasətinin bu istiqamətinin maraqlarını iqtisadiyyat nəzəriyyəsinin tərəfdarları nümayiş etdirir. Keynesyenlər həmişə vergi dərəcələrində azalmanın mütləq bütçə kəsirinin formalaşmasına gətirib çıxardığını iddia edirlər, amma istehlak iqtisadiyyatı nəzəriyyəsinin nümayəndələrinin vergi kəsintiləri həmişə vergi daxilolmalarının dövlət büdcəsinə azaldılmasına deyil, əksinə, onları artımına gətirib çıxarmışdı. Bu konsepsiya 20-ci əsrin 70-80-ci illəri ABŞ-da Reaganomics proqramının bir hissəsi kimi həyata keçirilmişdir.

4. Milli iqtisadiyyatın fiskal siyasətinin dövlət tənzimlənməsi əsasən vergi idarəsinin yardımı ilə dövlətin mövcud fiskal siyasətinin effektivliyi, sahibkarlıq fəaliyyətinin tənzimlənməsinin müsbət nəticələri, yəni əsas fiskal funksiyalarını yerinə yetirərkən bütçə gəlirlərinin əsasını təşkil edən vergilərlə təyin olunur.

5. Müasir fiskal siyasətin həyata keçirilməsinin prioritetlərindən biri dövlət və vergi ödəyicilərinin maraqlarının balanslaşdırılmasıdır. Buradan onu söyləmək olar ki, iqtisadiyyatın dövlət tənzimləməsində fiskal siyasətin oynadığı rol məhz dövlət və onun vətəndaşları olmadan və onların vergiyə cəlb olunması olmadan heç bir halda özünü göstərə bilməz. Bu özünü məhz dövlət və vətəndaşların qarşılıqlı əlaqələrində özünü göstərir.

6. Fiskal siyasət həyata keçirilərkən, sərf edilən manevrlərə və ya vergi dəyişikliyinə təsir edilə bilər. Fiskal siyasət vasitələrinin seçimi hökumət tərəfindən həyata keçirilən ümumi kursdan asılıdır. Əgər bu qarışıq iqtisadiyyatın tənzimlənməsində dövlətin geniş iştirakını təmin edən bir "liberal" kursdursa,

dövlətin rolunu azaltmaq və yalnız bazar mexanizmini yaratmaq üçün "mühafizəkar" bir kursun həyata keçirildiyi dövlət xərclərinə üstünlük verilir, bu halda iqtisadi sabitlik yaratmaq məqsədilə vergilərdən geniş şəkildə istifadə olunur.

7. Devalvasiya xarici ticarət siyasətinin bir vasitəsi kimi ixrac artırmaq və idxalı azaltmaq üçün tətbiq olunduğu kimi, inflyasiya səbəbindən yaranan daxili və xarici qiymət səviyyəsi fərqi və eyni zamanda ödənişlər tarazlığı kəsirini bağlamaqda da istifadə edilir. Devalvasiya nəticəsində yerli pulun xarici valyutalar qarşısında dəyərinin düşməsi idxal mallarının qiymətini artırır və tələb azalması yolu ilə idxalı azaldar. Bu zaman ixrac mallarının qiyməti isə düşür və xarici tələbin də artması ilə ixrac artar. Beləliklə idxal xərclərinin azalıb ixrac gəlirlərinin artması ilə xarici kəsir bağlanır.

8. Devalvasiyanın təsirlərini tədqiq etdikdə adətən devalvasiya yerli malların xarici mallar qarşısında rəqabət gücünü artırdığını, rəsmi və sərbəst məzənnə arasındakı fərqi və xaricə kapital çıxışını azaltdığını görürük. Ancaq devalvasiya sabit maliyyə rejimlərində xarici kəsirləri aradan qaldırdıqda tətbiq olunan bir vasitə olmaqla yanaşı, devalvasiyanın iqtisadiyyat üzərində digər bir sıra təsirləri də var.

9. Nəticədə qeyd edək ki, ölkələrin devalvasiyaya əl atması çatmaq istədikləri məqsədi reallaşdırmadığı kimi, eyni zamanda devalvasiyanın yaratdığı qiymət yüksəlmələri inflyasiyaya yol açır və xarici ticarətin zəifləməsi, xarici borcların artması ilə təkrar devalvasiya-inflyasiya yaradır, nəticədə ölkənin iqtisadi inkişafı çıxılmaz vəziyyət düşür. Əgər yenə də ölkələr devalvasiya etmək istəyirsə, bunun üçün devalvasiyadan sonra daxili qiymətlərin artmasının qarşısını alacaq ciddi pul siyasəti və maliyyə siyasəti vasitələrinə müraciət etməlidir.

10. Nəticə baxımdan qeyd edək ki, ölkələrin devalvasiyaya əl atması çatmaq istədikləri məqsədi reallaşdırmadığı kimi, eyni zamanda devalvasiyanın yaratdığı qiymət yüksəlmələri inflyasiyaya yol açır və xarici ticarətin zəifləməsi, xarici borcların artması ilə təkrar devalvasiya-inflyasiya yaradır, nəticədə ölkənin iqtisadi inkişafı çıxılmaz vəziyyət düşür. Əgər yenə də ölkələr devalvasiya etmək istəyirsə, bunun üçün devalvasiyadan sonra daxili qiymətlərin artmasının qarşısını alacaq ciddi pul siyasəti və maliyyə siyasəti vasitələrinə müraciət etməlidir.

11. Azərbaycanın qarşılaşdığı vəziyyət yalnız neft gəlirlərinin azalması ilə əlaqələndirilməməlidir. Ölkədə neftin qiyməti bu qədər aşağı olduqda və 20 dollar səviyyəsinə çatan dövrdə ölkə iqtisadiyyatının bu qədər yüksək sürətlə inkişaf etdiyini göstərdi. Devalvasiyaya və onun məntiqi dəyişkən məzənnəsinə keçmək qərarı da Azərbaycan Respublikasının dünya iqtisadiyyatına daha sıx inteqrasiyasından asılı idi. Buna görə də regionda və dünyada siyasi, iqtisadi, hərbi böhranlar Azərbaycanda təsirsizdir. Bu təsirdən tamamilə sığortalanmaq mümkün deyildir, dövlətin vəzifəsi dünyanın iqtisadiyyatına mənfi təsirlərini minimuma endirməkdir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. Ataşov B., Novruzov N., İbrahimov E. “Maliyyə Nəzəriyyəsi”. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: “Kooperasiya” nəşriyyatı, 2014, 648 s.
2. Ataşov B.X., “Maliyyə bazarı”. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: 2016, “Kooperasiya” nəşriyyatı, 456 s.
3. Böyük İqtisadi Ensiklopediya”. VII cilddə. /akademik Ziyad Səmədzadənin baş redaktorluğu ilə. Bakı: “Letterpres” nəşriyat evi, 2012-2015.
4. Ələkbərov Ə.Ə. “Azərbaycan dövlətinin sosial-iqtisadi inkişafında vahid büdcə sisteminin rolu” Bakı, Elm, 2005, 352 s.
5. Ələkbərov Ə.Ə. “Sosial-iqtisadi inkişafın maliyyə-büdcə parametrlərinin tənzimlənməsi” Bakı, Elm, 2007, 449 s.
6. Hacızadə E.M. Dünya iqtisadiyyatı və Azərbaycan. Dərslik Bakı: LETTER PRESS 2018, 912 s
7. Hacızadə E.M. Sosiallaşan iqtisadiyyat, Bakı: Elm, 2006, 509 s.
8. Qafarov Ş.Ş. Pulun diktaturası. Monoqrafiya. Bakı: “İqtisad Universiteti” Nəşriyyatı, 2014 552 s.
9. Novruzov N. , İbrahimov E. “Büdcə sistemi”. Bakı, Adiloğlu, 2012, 472 s.
10. Vəliyev Z. “Büdcə”. Bakı, Azərbaycan, 2010, 534 s.
11. Z.F.Məmmədov. Beynəlxalq valyuta-kredit münasibətləri və xarici ölkələrin pul-kredit sistemi. (Dərslik). Bakı, Azərnəşr 2012, səh 504

İngilis dilində

1. Dominick Salvatore, International Economics, 5th Edition, Prentice Hall, New York, 1995, s.44,45.
2. Richard Lipsey-Alec Chrystal, Principles of Economics, 9th Edition, Oxford University Press, New York, 1999, s.94,95.
3. Rıdvan Karluk, Uluslararası Ekonomi, 5. Baskı, Beta Basım Yay., İstanbul, 1998, s.39.

4. Stewen Husted-Michael Melvin, International Economics, Harper and Row

Rus dilində

1. Авдокушин Е.Ф. Международные экономические отношения. - М., Финансы и статистика, 2003.
2. Балацкий Е. Лафферовы эффекты и финансовые критерии экономической деятельности. МЭиМО. 1997. № 11, с. 32-45
3. Боровиков В.И. Денежное обращение, кредит и финансы. - М.: Центр, 2002.
4. Брызгалина А.В. Налоги и налоговое право: Учеб.пособие. М.: «Аналитика Пресс», 2009. 600 с.
5. Буглай В.Б., Ливенцев Н.Н. Международные экономические отношения. - М., Финансы и статистика, 2003.
6. Бункина М.К., Семенов В.А. Макроэкономика: Учеб. М.: Издательство «ДИС», 2007. 320 с.
7. Глазьев С. Перспективы социально-экономического развития России. Экономист. 2009.№1, с. 23-35
8. Иохин В.Я. Экономическая теория: Учеб. М.: Юристъ, 2008. 861 с.
9. Камаев В.Д. Учебник по основам экономической теории. М.: «ВЛАДОС», 2008, 640 с.
10. Лифатов Д. Нефть и золото: цикл «против» эпохи// <http://fortrader.ru>, статья от 27.12.2011
11. Матвеева Т.Ю. Введение в макроэкономику. Курс лекций для экономистов.// Изд.дом ГУ ВШЭ. 2001, 511с.
12. Мау В. Экономика и политика в 2011 году: глобальный кризис и поиск новой модели роста.//Вопросы экономики. 2012. №2, с. 4-26
13. Смирнова О. Среднесрочное планирование и бюджетный процесс// Экономист. 2012. №1, с. 31-36
14. Цирель С. Влияние государственного вмешательства в экономику и социального неравенства на экономический рост. //Вопросы экономики. 2007. №5. с. 110-116

15. Чернявский А. Налоговая нагрузка в России и странах ОЭСР// Экспертный канал «Открытая экономика», <http://opes.ru/1393459.html>, 15.02.2012.

16. Шевчук Д.А., Шевчук В.А. Макроэкономика: Конспект лекций// изд-во Высшее образование. 2007, 169с.

İnternet resursları

1. www.chamber.az - Azərbaycan Ticarət və Sənaye Palatası

2. www.hajizadeh.com - prof. Elşən Hacızadənin saytı.

3. www.imf.org - IMF - Beynəlxalq Valyuta Fondu. (*ingilis dilində*)

4. http://fincan.ru/articles/15_gosdolg-stran-mira-2018/

5. <http://www.worldoil.com>. Dünya bankı

6. stat.gov.az

7. <https://arastirmax.com/tr/system/files/dergiler/25825/makaleler/1/arastirmax-azrbaycanda-budc-vergi-siyastinin-muasir-vziyyinin-thlili-v-onun-tkmillsdirilmsi-istiqamlri.pdf>

Əlavələr

Əlavə 1.

Cədvəl 1. Dövlət büdcəsinin gəlir və məsrəfləri (milyon manat)

	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
ÜDM	40147,2	35611,5	42475,0	52092,0	54753,7	58192,0	59024,1	54390,0	60435,2	70347,8	79707,3
Gəlirlər-cəmi	10772,7	10335,9	11413,0	15710,7	17291,5	19406,3	18410,6	17408,0	17515,7	16526,7	22518,9
<i>o cümlədən:</i>											
Fiziki şəxslərin gəlir vergisi	628,2	582,9	591,2	716,7	814,0	860,7	981,3	983,5	1146,7	1041,3	996,9
Hüquqi şəxslərin mənfəət (gəlir) vergisi	2863,3	1330,2	1430,9	2135,0	2253,0	2375,8	2303,7	2212,1	1984,2	2286,9	2490,7
Torpaq vergisi	30,7	26,3	35,4	35,4	30,7	33,2	35,5	48,8	50,4	50,5	50,7
Əmlak vergisi	113,9	67,2	102,8	104,9	106,1	126,1	142,3	149,2	175,7	179,6	183,2
Əlavə dəyər vergisi	1911,9	2013,8	2083,5	2223,7	2367,9	2711,0	3120,6	3455,7	3624,5	3669,6	4288,6
Aksiz vergisi	487,9	486,1	515,9	481,2	532,5	594,3	798,3	648,8	626,1	613,6	729,6
Mədən vergisi	148,7	122,9	131,1	120,8	126,8	122,5	117,2	117,1	111,3	112,1	138,4
Xarici iqtisadi fəaliyyətlə əlaqəli vergilər	450,7	419,1	292,8	434,1	593,5	676,2	685,7	935,5	862,2	9034,0	1144,7
Digər vergilər	97,8	87,8	91,3	141,6	158,6	162,5	193,7	248,7	458,0	506,7	562,6
Sair daxilolmalar	4038,7	5198,7	6137,2	9306,4	10316,5	11852,1	10040,4	8707,7	8475,7	7161,5	11931,6
Xərclər-cəmi	10784,2	10513,9	11775,9	15497,5	17426,5	19153,5	18719,0	17794,5	17761,3	17604,5	22733,2
<i>o cümlədən:</i>											
İqtisadiyata	4959,6	4374,9	4880,9	6804,2	6961,7	8208,5	7599,7	64089,8	4125,0	4395,3	7823,7
Təhsil	970,7	1148,9	1181,8	1269,5	1454,2	1438,7	1554,9	1601,1	1755,4	1743,7	1967,6
Səhiyyə	347,2	403,4	430,2	494,4	619,4	619,9	666,3	709,2	703,5	705,7	719,9
Sosial müdafiə və sosial təminat	847,4	1055,4	1124,0	1496,4	1779,5	1751,3	1972,2	1858,2	2646,2	2351,2	2151,7
Mədəniyyət, incəsənət, informasiya, bədən tərbiyəsi və başqa kateqoriyalara aid olunmayan sahədə fəaliyyət	141,2	159,3	169,4	199,9	241,8	275,9	295,0	273,4	688,4	254,3	290,5
elmə	63,1	84,3	93,8	107,1	117,7	118,0	125,2	114,2	111,2	119,8	118,8

Məhkəmə hakimiyyəti, hüquq-mühafizə və prokurorluq	534,9	649,9	669,5	711,3	939,2	1059,3	1104,6	1106,7	1118,1	1178,6	1317,4
qanunvericilik və icra hakimiyyəti, yerli özünüidarəetmə orqanlarının saxlanmasına	253,4	299,7	304,0	282,9	343,3	359,3	459,7	431,9	471,1	553,2	628,4
Sair xərclər	2655,7	2346,1	2911,3	4049,8	4995,7	5339,6	4949,4	5284,0	6141,4	6319,7	7713,2

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/finance/az/006az.xls>

Cədvəl 2. 2017-2019-cu illər üzrə dövlət büdcəsi gəlirlərinin strukturu, min manatla

№	Bölmələr	2017-ci il icra		2018-ci il proqnoz (güzlənən icra)		2019-cu il proqnoz		müqayisə			
								2017-ci ilin icrası ilə		2018-ci ilin proqnozu ilə	
		məbləğ	xüsusi çəkisi %	məbləğ	xüsusi çəkisi %	məbləğ	xüsusi çəkisi %	fərq	faiz	fərq	faiz
1	Fiziki şəxslərin gəlir vergisi	1145715,3	6,5	1168000,0	7,0	1196000,0	5,9	50284,7	104,4	28000,0	102,4
2	Hüquqi şəxslərin mənfəət (gəlir) vergisi	1983245,9	11,3	2179000,0	13,0	2320000,0	11,5	336754,1	117,0	141000,0	106,5
3	Hüquqi şəxslərin torpaq vergisi	50275,1	0,3	50000,0	0,3	50000,0	0,2	-275,1	99,5	0,0	100,0
4	Hüquqi şəxslərin əmlak vergisi	174661,4	1,0	178000,0	1,1	182000,0	0,9	7338,6	104,2	4000,0	102,2
5	Əlavə dəyər vergisi	3623517,1	20,7	4257000,0	25,4	4288000,0	21,3	664483,0	118,3	31000,0	100,7
5.1.	<i>Azərbaycan Respublikasının ərazisinə malların idxalına görə əlavə dəyər vergisi</i>	1515252,7	8,7	1674000,0	10,0	1705000,0	8,5	189747,3	112,5	31000,0	101,9
6	Sadələşdirilmiş vergi	303768,4	1,7	344000,0	2,1	380000,0	1,9	76231,6	125,1	36000,0	110,5
7	Aksizlər	625109,8	3,6	608000,0	3,6	726000,0	3,6	100890,2	116,1	118000,0	119,4
7.1.	<i>Azərbaycan Respublikasının ərazisinə malların idxalına görə aksizlər</i>	92894,4	0,5	90000,0	0,5	172000,0	0,9	79105,6	185,2	82000,0	191,1
8	Yol vergisi	153263,6	0,9	89000,0	0,5	91000,0	0,5	-62263,6	59,4	2000,0	102,2
8.1.	<i>Xarici dövlətlərin avtonəqliyyat vasitələri sahibləri tərəfindən ödənilən yol vergisi</i>	83242,1	0,5	17000,0	0,1	18000,0	0,1	-65242,1	21,6	1000,0	105,9
9	Mədən vergisi	110277,8	0,6	111000,0	0,7	136000,0	0,7	25722,2	123,3	25000,0	122,5
10	Gömrük rüsumları	600208,3	3,4	469000,0	2,8	535000,0	2,7	-63394,7	89,1	66000,0	114,1
11	Azərbaycan Respublikasında istehsal olunan və qiymətləri tənzimlənən malların kontrakt (satış) qiyməti ilə (ixrac məsrəfləri çıxılmaqla) ölkədaxili topdansatış qiyməti arasında olan fərqdən yığımlar	114064,6	0,7	189000,0	1,1	177000,0	0,9	62730,7	155,2	-12000,0	93,7
12	Xarici dövlətlərə verilmiş	54199,2	0,3	50815,0	0,3	68529,0	0,3	51699,3	126,4	17714,0	134,9

	kreditlər üzrə daxilolmalar										
13	Səhmlərində dövlətin payı olan müəssisələrdən alınan dividendlər	617,0	0,0	5950,0	0,0	3180,0	0,0	2563,0	515,4	-2770,0	53,4
14	Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Fondundan daxilolmalar	7615000,0	43,5	6100000,0	36,4	9216000,0	45,8	1601000,0	121,0	3116000,0	151,1
15	Dövlət əmlakının, özəlləşdirilən dövlət müəssisə və obyektlərinin altındakı torpaqların icarəyə verilməsindən daxilolmalar	7599,3	0,0	8000,0	0,0	8000,0	0,0	400,7	105,3	0,0	100,0
16	Dövlət mülkiyyətində olan torpaqların icarəyə verilməsindən daxilolmalar	5809,5	0,0	8000,0	0,0	8000,0	0,0	2190,5	137,7	0,0	100,0
17	Aksiz markalarının satışından daxilolmalar	6314,4	0,0	5000,0	0,0	6300,0	0,0	-14,4	99,8	1300,0	126,0
18	Dövlət rüsumu	105668,0	0,6	105000,0	0,6	108000,0	0,5	2332,0	102,2	3000,0	102,9
19	Büdcə təşkilatlarının ödənişli xidmətlərindən daxilolmalar	239059,3	1,4	429000,0	2,6	460000,0	2,3	228032,7	192,4	31000,0	107,2
20	Vergi orqanlarının xətti ilə toplanan sair daxilolmalar	311582,2	1,8	140000,0	0,8	140000,0	0,7	-158317,2	44,9	0,0	100,0
21	Sair daxilolmalar	275723,4	1,6	22235,0	0,1	27991,0	0,1	-307068,0	10,2	5756,0	125,9
22	Mərkəzi Bankın mənfəətindən ayırmalar		0,0	250000,0	1,5						
	Cəmi	17505679,6	100,0	16766000,0	100,0	20127000,0	100,0	2621320,3	115,0	3361000,0	120,0

Mənbə: stat.gov.az-ın məlumatları əsasında hazırlanmışdır

Cədvəl 3. 2017-2019-cu illərdə funksional təsnifat üzrə dövlət büdcəsi xərclərinin strukturu, min manat

Bölmələrin adı	2017-ci il icra	2018-ci il proqnoz	2018-ci il gözlənilən icra	2019-cu il proqnoz	Müqayisə					
					2017-ci illə		2018-ci ilin proqnozu ilə		2018-ci ilin gözlənilən icrası ilə	
					fərq	faiz	fərq	faiz	fərq	faiz
Ümumi dövlət xidmətləri, o cümlədən	2904413,8	2916330,5	2905003,8	3620257,0	715843,2	124,6	703926,5	124,1	715253,2	124,6
<i>dövlət borcu və öhdəliklərinə xidmət göstərilməsi ilə əlaqəli xərclər</i>	1769063,5	1641799,7	1641799,7	2262777,5	493714,0	127,9	620977,8	137,8	620977,8	137,8
Müdafiə	2192730,2	2642092,7	2628882,2	2738721,8	545991,6	124,9	96629,1	103,7	109839,6	104,2
Məhkəmə hakimiyyəti, hüquq-mühafizə və prokurorluq	1117133,7	1223770,5	1217651,6	1329535,1	212401,4	119,0	105764,6	108,6	111883,5	109,2
Təhsil	1754389,2	1791194,9	1773282,9	2001498,0	247108,8	114,1	210303,1	111,7	228215,1	112,9
Səhiyyə	702503,2	746713,8	739246,6	740661,3	38158,1	105,4	-6052,5	99,2	1414,7	100,2
Sosial müdafiə və sosial təminat, o cümlədən	2645241,8	2351992,3	2340222,9	2197182,1	-448059,7	83,1	-154810,2	93,4	-143040,8	93,9
<i>Azərbaycan Respublikasının Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi yanında Dövlət Sosial Müdafiə Fonduna dövlət büdcəsindən ayrılmalar (transferti)</i>	1246000,0	1270000,0	1263650,0	1300000,0	54000,0	104,3	30000,0	102,4	36350,0	102,9
Mədəniyyət, incəsənət, informasiya, bədən tərbiyəsi və digər kateqoriyalara aid edilməyən sahədə fəaliyyət	687390,9	282494,2	276844,4	304289,2	-383101,7	44,3	21795,0	107,7	27444,8	109,9
Mənzil və kommunal təsərrüfatı	416922,6	304210,7	298126,5	457398,6	40476,0	109,7	153187,9	150,4	159272,1	153,4
Yanacaq və enerji	5738,0	3515,0	3462,3	8016,6	2278,6	139,7	4501,6	228,1	4554,3	231,5

Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı, balıqçılıq, ovçuluq və ətraf mühitin mühafizəsi	585398,3	517434,2	512259,9	656259,9	70861,6	112,1	138825,7	126,8	144000,0	128,1
Sənaye, tikinti və faydalı qazıntılar, o cümlədən	2707078,4	2712126,0	2712126,0	4944376,0	2237297,6	182,6	2232250,0	182,3	2232250,0	182,3
<i>dövlət əsaslı vəsait qoyuluşu</i>	2685749,5	2692000,0	2692000,0	4924200,0	2238450,5	183,3	2232200,0	182,9	2232200,0	182,9
Nəqliyyat və rabitə	89128,5	101838,1	100208,7	166790,7	77662,2	187,1	64952,6	163,8	66582,0	166,4
İqtisadi fəaliyyət	319799,8	793007,8	789042,7	245511,0	-74288,8	76,8	-547496,8	31,0	-543531,7	31,1
Əsas bölmələrə daxil edilməyən xidmətlər, eyni zamanda	1623415,2	1554279,4	1546508,0	1495202,7	-128212,5	92,1	-59076,7	96,2	-51305,3	96,7
<i>Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Ehtiyat Fondu</i>	281480,8	200000,0	199000,0	200000,0	-81480,8	71,1	0,0	100,0	1000,0	100,5
<i>Dövlət büdcəsinin ehtiyat fondu</i>	828972,8	101500,0	100992,5	100000,0	-728972,8	12,1	-1500,0	98,5	-992,5	99,0
YEKUN	17751283,7	17941000,0	17842868,4	20905700,0	3154416,3	117,8	2964700,0	116,5	3062831,6	117,2

Mənbə: stat.gov.az-ın məlumatları əsasında hazırlanmışdır

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1. Dövlət büdcəsinin gəlir və xərcləri (milyon manat).....	80
Cədvəl 2. 2017-2019-cu illər üzrə dövlət büdcəsi gəlirlərinin strukturu, min manatla.....	82
Cədvəl 3. 2017-2019-cu illərdə funksional təsnifat üzrə dövlət büdcəsi xərclərinin strukturu, min manat.....	85
Cədvəl 4. 2017-2019-cu illərdə iqtisadi təsnifat üzrə dövlət büdcəsi xərclərinin strukturu, min manatla.....	45

Şəkillərin siyahısı

Şəkil 1. Laffer əyrisi.....	18
Şəkil 2. Devalvasiyadan sonra portfelin geri ödəniş qabiliyyəti.....	53

Qrafiklərin siyahısı

Qrafik 1. Büdcə gəlirləri 2008-2018.....	50
Qrafik 2. Büdcə xərcləri 2008-2018.....	51